

Anmeldelser

ØMÅLSORDBOGEN. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer. Udgivet af Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet. Bind 1. A-BLADLÅS. 476 s. og ØMÅLSORDBOGEN ... Tillægsbind. 98 s. C. A. Reitzels Forlag, 1992. Indb., 740 kr.

Den fyldige undertitel giver præcis oplysning om det område, som Ømålsordbogen (ØMO) skal dække, og antyder også dens særlige karakter: den er ikke blot en ordbog, men tillige et leksikon over landbefolkningens kultur, især den materielle. Til et første signalement af ordbogen kræves så kun yderligere en oplysning om dens tidslige rammer: groft taget omspænder den tidsrummet 1750-1950, men den har sit tyngdepunkt i det ordstof, der henviser til perioden 1860-1920.

Den har været ventet med længsel, og der er stadig meget at vente på, for med uændret bemanning vil det sidste af dens planlagte 15 bind først udkomme om 30 år. Men nu foreligger altså dens Bind I tillige med et tillægsbind, og det er en stor og lykkelig begivenhed i den nordiske filologis historie.

Det betaler sig at begynde med tillægsbindet, det rummer en lang række oplysninger, som det er klogt at gøre sig nogenlunde fortrolig med, før man går i gang med selve ordbogen. I dette binds koncentrerede indledning behandles først ordbogens lange historie i kort begreb, med nævnelse af de videnskabelige strømninger – Wörter und Sachen-forskningen, senere strukturalismen –, der har betydet afgørende inspiration for redaktionsarbejdet undervejs, og de tekniske landvindinger, som nu har gjort det muligt at fremstille reproduktionsklare manuskripter. Dernæst gøres der rede for ordbogens afgrænsning, for dens anlæg og for dens kilder. Specielt under redegørelsen for ordbogens anlæg berøres forhold af såvel principiel som praktisk vigtighed; nogle af dem vil blive drøftet nedenfor.

Resten af tillægsbindet udgøres af diverse nøgler, forkortelseslister og dialektgeografiske kort. Blandt nøglerne er den fyldigste en klar og overordentlig grundig indføring i artiklernes opbygning. Af forkortelseslisterne er naturligt nok listen over geografiske navne og forkortelser og listen over kilde- og litteraturforkortelser de mest pladskrævende. For den umiddelbare orientering i ØMO's form- og citatmateriale er dialektkort nr. 1, oversigtskortet over dialektområderne, det vigtigste; det er derfor velbegrundet, at det også figurerer på permernes indersider, såvel i tillægs- som i ordbogsbindet.

Hvad selve ordbogen angår, falder det straks i øjnene, at den slutter sig til en hjemlig tradition, som mange af dens potentielle brugere vil være fortrolige med, traditionen fra Ordbog over det danske Sprog (ODS), som jo også de udsendte hæfter af Jysk Ordbog (JyO) byggede videre på. Det er tydeligt, at redaktionen af ØMO i vid udstrækning har støttet sig til ODS og, så langt det nu var muligt, til JyO-torsoen; men om plagiater er der naturligvis ikke tale. At visse led i en artikel

kan være langt fyldigere end de tilsvarende i ODS – i sagens natur gælder det jo først og fremmest udtaleoplysningerne –, eller at andre (fx de etymologiske oplysninger) spiller en meget mere beskednen rolle, vil ikke forvirre. På nogle punkter er ØMO mere brugervenlig end ODS; det er i al fald tilfældet, når ØMO i lighed med JyO og Holberg-Ordbog indleder de lange artiklers betydningsdel med en oversigt over betydningerne, og måske også – men det er nu ikke hævet over diskussion – når ØMO erstatter ODS' fintmærkende betydningshierarki med en række sideordnede betydninger (således som det fx er tilfældet i den store artikel *bide* II).

Så meget til foreløbig præsentation; men til indledning skal det endnu siges, at man – som altid ved danske ordbøger – ikke kan undgå at have medlidenhed med de redaktører, der er med fra alfabetets begyndelse. Før de ser sig til, er de kastet ud i så umedgørlige mammutartikler som *ad*, *af* og *at* I & II, de skal holde humøret højt, mens de slider sig igennem de hartad utallige sammensætninger med *af*- og afledninger med *be*-, og hvis deres ordbog så oven i købet er en dialektordbog, skal de have det overskud af fantasi og kombinationsevne, som kræves for at identificere de netop her så hyppigt optrædende fremmedord, der dialektalt ofte er mishandlet til ukendelighed.

I ØMO's tilfælde har den endelige redaktion af dette besværlige område påvirket 7 redaktører. Det største læs er trukket af Marie Bjerrum, Karen Margrethe Pedersen, Finn Køster og Inge Lise Pedersen – i denne rækkefølge –, og derudover har også Inger Bévort, Christian Lisse og Jørgen Larsen medvirket, Christian Lisse tillige på den vigtige post som gennemlæser af betydningsafsnitene. Redaktionen's fordeling fremgår af bindets sidste side; her kan man bl.a. se, at en redaktør har afløst en anden ved ordet *aftoppe*, og det er godt skuldret, for det ord forekommer slet ikke i ordbogen.

Ved en nærmere gennemgang af ØMO må det være tilladeligt at gå let hen over de led i artiklerne, der ikke tildrager sig speciel interesse. Det gælder fx højningsoplysningerne, der ofte – fuldt tilfredsstillende – har kunnet gøres ganske summariske, og som heller ikke i øvrigt frembyder særlige problemer. Det gælder endvidere de (historiske og) etymologiske oplysninger, som ØMO helt afstår fra at bringe, hvis de kan findes i ODS, JyO eller etymologiske ordbøger, og som således kun bliver visse dialektale særord til del, se fx *avelang*, *aven* og *avenskejs*, der også kan illustrere den forsigtighed, hvormed etymologiske forslag af meget gode grunde fremsættes. Det gælder også brugsangivelserne, hvorom det vist kun bør noteres, at ØMO udmærker sig ved et mere positivt syn på ords gangbarhed end ODS, jf. den hyppigt genkommende formodning »vist alm.«, der danner en grel kontrast til ODS-omkvædet »nu næppe br.«. Endelig gælder det elementet »Kommentar«, en lejlighedsvis opdukkende joker, der kan udføre meget forskellige (og vistnok ikke af nogen definition klart afgrænsede) roller: kommentaren kan angå orddannelse, historie, etymologi, betydningsudvikling, stilværdi og en hel del andet, se fx *afvæk*, *ager* II, *ajle*, *almindelig*, *anreg*, *avred*, *bed* II og (ikke mindst) *begynde* og *bie* (der begge giver en fyldig og værdifuld gennemgang af udtalevarianternes mangfoldighed); og spillets regler tillader åbenbart en vis vilkårlighed, jf. fx at oplysningen om det lydlige sammenfald mellem *ad* og *af* betegnes som »Komm« under *ad* (4b.16-20), men ikke under *af* (11b.10-14).

Efter denne frasortering vil de forhold, som interessen samler sig om, blive ordstoffet, udtaleoplysningerne og betydningsafsnittene, herunder de særlige leksikonafsnit.

ORDSTOF. Det vigtigste, der er at sige her, er, at ØMO medtager hele landbefolkningens ordforråd – den er ikke et idiotikon. På grund af ordbogens anlæg bliver landbefolkningens ordforråd imidlertid en lettere u håndgribelig størrelse. Dens kerne udgøres af ord, der i ordbogens centrale periode har hørt til det aktive ordforråd i hele området. Uden for denne kerne findes dels ord, der kun er noteret fra enkelte lokaliteter (og i mange tilfælde næppe har været brugt andetsteds), dels ord, der kun kendes litterært, især fra ældre kilder. Som eksempler på ord fra den første af disse grupper kan nævnes *beduks* (kun noteret fra Langeland), *begang* (kun Thurø), *belag* (kun Møn), *bikle* (kun Amager), *binte* (kun Slangstrup) og *bemokket* (kun Ærø, et af de mange vidnesbyrd om øens tidligere tætte forbindelse med hertugdømmerne, i særdeleshed Als); det er klart, at ord af denne art må medtages. Mere problematiske er de ord, der ikke er påtruffet i levende brug, som fx *afore* (Helsingø; kun kendt fra en artikel af Dyrland, 1856), *afskubning* (Havrebjerg; kun fra Søren Pedersens optegnelser, 1776-1839), *afskøttet* (Farum; kun fra Lars Nielsens dagbøger, 1789-94), *bekere* (Søborg; kun fra Molbechs samlinger), *beskensødeble* (Oure, Sydfyn; kun nævnt – som fortidigt fænomen – i Axel Langes bog om fynske plantnavne, 1932) og *beliret* (Falster; fra en af Helene Stranges romaner; men her oplyses det dog, at »ordet menes hørt«); trods disse ords lidt usikre status er det en god service at medtage dem – de kan pludselig vise sig at få aktuel interesse. God service er det også, at ØMO opererer med den pudsige kategori 'parentetisk opslagsord', markeret med skarp parentes; her drejer det sig om ord, der ikke findes i ømålene, og artiklernes funktion er at henvise fra sådanne til deres ømålsækvivalenter, se fx [*alk*], [*bingelurt*] og [*bjergand*], eller at redegøre for de tilhørende sagforhold, jf. [*bederemse*].

Ordbogens tidsgrænser er draget således, at ordstof, der afspejler den tiltagende urbanisering af livet på landet og intensiverede mekanisering af landbruget i tiden efter 2. verdenskrig falder uden for rammerne. Men de sproglige spor af den begyndende mekanisering og motorisering i perioden omkring 1900 registreres. Således medtages ikke blot det ærværdige *bil* 'økse', men også homonymet *bil* 'automobil', der er indlånt fra rigsmålet efter 1900, og nogle dannelser hertil: *bile*, *bilfast* (om hest eller om vej) og *bilsikker* (om hest).

Der lægges betydelig vægt på at belyse orddannelsen, ikke blot ved særlige artikler om præ- og suffikser (fx *be-*; *-agtig*, *-artet*, *-bar*), men også derved, at artiklen om et ord medtager de sammensætninger, hvori ordet forekommer som første eller sidste sammensætningsled.

UDTALE. Det er lidt overraskende at konstatere, at en meget stor del af artiklerne ikke har en indledende udtaleangivelse. De fleste usammensatte ord er dog forsynet med en sådan, og for de større artiklers vedkommende bliver der tale om omfattende formkataloger, fint og overskueligt opstillet i rækkefølge efter dialektområder.

Redaktionens lydskrift er Danias. Der aflægges regnskab for de benyttede Dania-tegn i en nøgle, som findes både i tillægsbindet og sidst i bind I. Denne nøg-

le er ikke stort bevendt og kan vel heller ikke blive det, da den m.h.t. mellemkvaliteter ikke kan illustrere lydværdien ved eksempler fra rigsmålet, men nødes til at skrive fx »lidt åbent i (udtalt i retning af *e*)«, »lidt åbent ø (udtalt i retning af *ö*)« og endda »lidt mere åbent ø (udtalt i retning af *ö*)«, hvad garanteret kun et meget lille mindretal af ordbogens brugere kan omsætte til lydlig realitet.

Det primærmateriale, som redaktionen har haft at bygge på, er tilvejebragt af optegnere med meget forskellige optegnervaner. Bl.a. derfor har det været nødvendigt at normalisere; men normalisering er også – og principielt vigtigere – en følge af, at redaktionen vil bringe notationer, der gør det lettere at gennemskue ordenes fonematiske struktur. Hvor den fortolkning, som en normalisering må bygge på, ikke har været mulig, kan primæroptegnelsen gengives uretoucheret, udtrykkeligt markeret som sådan ved forkortelsen *opt* 'optegnet'.

Mens den sidstnævnte løsning jo er ærlig og problemfri, knytter der sig unægtelig problemer til den normalisering, der skal klargøre den fonematiske struktur, ikke til princippet, men til den aktuelle administration af det.

ØMO vil if. tillægsbindet s. 6-8 »inden for rammerne af ét notationssystem [gøre] rede for ordenes formelle (fonematiske) struktur og den karakteristiske udtale eller udtalevariation, hvori strukturen kommer til syne«. Hvordan noget sådant skal praktiseres, illustreres ved et par eksempler: Der er optegnet fire udtaleformer af *fjal* sb. i mønsk, men de kan slås sammen til én, da variationen (som angår diftongnotationen) er »uinteressant« og i alle tilfælde manifestation af samme fonem: ræsonnementet virker fuldt overbevisende, så meget mere som den »uinteressante« udtalevariation vel blot er optegnerbestemt. Mindre beroligende er de følgende eksempler, som skal vise, at udtalevariation især angives, hvor samme fonem manifesteres væsentligt forskelligt i forskellige dialekter (eller i forskellige lydcombinationer); *del* sb., der har samme fonematiske struktur i falstersk og langelandsk, normaliseres således forskelligt, fordi den typiske udtale af diftongen er mere åben i falstersk end i langelandsk. Man må spørge sig selv: hvordan skal brugeren da gennemskue, at der er tale om samme fonematiske struktur? Det oplyses (smst. s. 3), at der foreligger en række utrykte, skematiske beskrivelser af fonemsystemet i forskellige dialekter, men dem har brugeren jo ikke adgang til. Derimod kender han måske Poul Andersens og Inger Ejskjærs banebrydende disputatser. I så fald indrømmer han sikkert gerne, at de strukturelle former, som de opstiller, ikke er helt lette at danse med, men han kan ikke se rettere, end at de er udtryk for en indlysende rigtig tanke. Hvis fx en sproghistoriker (arten er uddøende, men kan måske reddes – hvem véd?) skal udnytte ØMO's lydskrevne materiale, er det af afgørende betydning for ham at kende de fonematiske forhold. Dem får han ikke klar besked om i ØMO. For resten vil han nok have svært ved at indse fordelene ved, at redegørelsen for struktur og manifestation sker inden for rammerne af ét og samme notationssystem; det kunne fremme klarheden, hvis der blev brugt to forskellige systemer.

Klarheden bliver ikke ligefrem større af, at redaktionen tilstår sig selv ret til en vis vilkårlighed ved normaliseringen, navnlig hvad angår manifestationen af /ə/, der kan realiseres som et [ə] eller assimileres eller på anden måde reduceres (smst. s. 7); det er, hævdes det, »principielt umuligt at gøre rede for denne variation inden for de givne rammer, og valget mellem normaliseringer af typen [falə] og [fal·] falde er da mere eller mindre vilkårligt, afhængigt af redaktøren«. Med

den oplysning er brugeren vanskeligt stillet, når han fx giver sig i kast med artiklen *agte*. Her kan han konstatere, at samtlige udtaleformer fra de sjællandske områder og næsten alle fra de fynske noteres uden [ə], hvorimod alle former fra de lolland-falsterske områder noteres med [ə], og hvordan skal han nu tolke det? Er der tale om en reel forskel, eller har redaktøren behandlet sit materiale vilkårligt, endda inden for en og samme artikel? Svaret blæser i vinden.

I tillægsbindet nævnes også andre eksempler på tilfælde, hvor det har været »vanskeligt at integrere lyd- og strukturbeskrivelsen i en tilfredsstillende normalisering«. Det gælder tilfælde, hvor længdeprikken ikke angiver længde, men fungerer som signal for tastavelsesstruktur: i [råsd·n] rusten adj. foreligger ikke assimilation af [ə] med [d] (som det er tilfældet i ord med stemt konsonant, fx [al·n] alen), normaliseringen dækker over en udtale med stavelsesbærende [n]. Ganske fikst udnyttes prikkens placering, således at [råsdn·] afspejler strukturen /råstnə/. I typen [råsd·] ruste, der systematisk, men ikke lydligt er i overensstemmelse med typen [fal·] falde, betegner længdeprikken kun, at [råsd·] ruste har en eller anden tastavelseskaraktæristik. Man vænner sig da til denne notationspraksis, og alt i alt kan det ikke benægtes, at den har sine fordele, men det er og bliver uheldigt, at det samme tegn snart markerer noget lydligt, længde, snart noget systematisk, stavelsesstruktur. Igen: hvorfor ikke notere struktur og manifestation på hver sin måde?

BETYDNING. Den omtalte – helt naturlige og legitime – udnyttelse af forgængernes arbejde kan, når det gælder betydningsinddelingen, fx iagttages ved sammenligning af artiklerne *ad* og *af* med de tilsvarende i ODS og JyO; det fremgår uden videre, at meget er overtaget fra forgængerne, her især JyO, men også, at hele inddelingen har været underkastet ny, selvstændig behandling. I andre tilfælde har redaktøren ikke kunnet bruge meget af forgængernes løsning; *bedre* I adj komp kan nævnes som eksempel på en inddeling, der afviger markant fra ODS'. Selv i et sådant tilfælde må det imidlertid have været gavnligt for redaktørens overvejelser, at ODS har leveret et forslag til strukturering.

At eksistensen af et detaljeret og velsammenhængende inddelingsmønster, der for hovedpartens vedkommende direkte kan overtages, dog også kan være et problem, ses fx under *at* I konj. Her er underbetydning 2.3 overordnet karakteriseret ved at udgå fra forhold ved trykstærkt *det*, men afsnittet ender ikke desto mindre med at behandle forhold ved tryksvagt enklitisk *det*; hele den således noget diffuse underbetydning er sandsynligvis kilet ind som en nødløsning, der bl.a. er nødvendiggjort af, at ODS i sin inddeling ikke tager hensyn til det nævnte, rent dialektale enklisefænomen.

Den sidste omtalte artikel kan (tillige med *at* II inf-partikel) også illustrere en anden ulempe, der kan knytte sig til benyttelsen af et foreliggende mønster: I en vis udstrækning har redaktøren her overtaget ODS' grammatiske terminologi, hvor den vel ikke kan betegnes som urigtig, men nok som mindre hensigtsmæssig, og hvor den i al fald lider under den skavank, at den ikke stemmer med nutidig praksis. Navnlig er det påfaldende, at ODS' bestemmelse af forholdet mellem *et det* og en ledsætning eller en infinitiv som appositionelt (el.l.) overtages uændret, se eksempler under *at* I.2.3-4 og *at* II.2.2 og 2.4. En ajourført og da også mere præcis karakteristik ville operere med størrelserne foreløbigt og egentligt subjekt, hhv. objekt. Naturligvis kender redaktøren disse størrelser, det fremgår

af at II.2.4; men ODS har altså fået det afgørende ord. Nu skal man ikke deraf tage anledning til at tro, at ODS bærer skylden for alle uklarheder, hvor en ledsætning angives at stå som apposition eller at »bestemme« noget; når ledsætningen i eksemplet »det var nu blevet sådan en vis mos [dvs.: fast regel], at de kom her en gang om året« (190b.24-26) kategoriseres som apposition til det foranstående substantiv, skønt den jo er egentligt subjekt, og når »det er dyden ved en gris, at han er fed« (191b.12f) betegnes som sætningskløvning, skønt der også her foreligger en konstruktion, hvor ledsætningen er egentligt subjekt (eller prædikativ), ja, så er ODS uden lod og del deri.

Som sig bør og bør dokumenteres betydningerne ved (omhyggeligt lokaliserede) sprogrøver – ofte mange –, hvoraf nogle helt eller delvis er lydskrevne, andre ikke, og nogle helt oversatte eller forklarede ved stikord på det rette sted, andre ikke. I den forbindelse kan det undre en, at Langelandsk Ordbog er blandt storleverandørerne af sprogrøver; man har vel altid haft det indtryk, at det fraseologiske stof heri ikke var særlig mundret – det er vist også det, redaktionen prøver at få udtrykt pænt og skånsomt i tillægsbindet s. 6b – og, når det gælder betydningen, ofte lidet eller slet ikke oplysende (hvor meget siger fx citatet »Er skorstensfejeren blevet afholdsmand?« om betydningen af ordet *afholdsmand*?). Men i sammenhængen har sprogrøverne fra Langelandsk Ordbog naturligvis den dyd, at de er lydskrevne. I øvrigt skal det sandelig ikke benægtes, at ØMO bringer mange fortrinlige idiomatiske sprogrøver.

Her er stedet til at fremkomme med et hjertesuk, der forhåbentlig kan gøre indtryk på redaktionen. Man må se i øjnene, at det allerede nu er en såre lille skare, der er i stand til at tegne sig lydskrevne dialektprøver, og den vil blive decimeret inden for en meget nær fremtid. Til ØMO's intenderede adressater må vel regnes personer med en universitetsuddannelse i dansk, og så er det ikke overflødigt at minde om, at den gennemsnitlige danskstuderende (i al fald på Københavns Universitet) ikke mere kommer i seriøs berøring med dialektstudiet, og at hans forhold til lydskrift under den nylig indførte bachelor-ordning vil blive pinligt overfladisk. Under disse omstændigheder er det ganske simpelt nødvendigt, at redaktionen oversætter eller på anden måde vejleder m.h.t. betydningen i langt videre udstrækning, end det er sket i bind I. En sådan øget brugerservice kræver vist ikke nogen principiel ændring af redaktionsreglerne, blot videre rammer for en aktivitet, der allerede finder sted.

Måske kan det anses for acceptabelt, at ØMO ikke vejleder om en sprogrøves betydning, når vejledning kan findes på anden måde. Det er vel den opfattelse, der ligger til grund for, at ØMO ofte undlader at oversætte citater fra Danske Dialekttekster og diverse ordbøger. Men lige så pladsbesparende denne løsning er, lige så dårlig service er den. Det er ikke bekvemt for brugeren, at han skal slå op i disse kilder (måske endda til en begyndelse skaffe dem frem på et bibliotek), hvis han vil sikre sig forståelse af de unægtelig tit noget svært gennemskuelige former. Se fx 19b.5 (s.v. *af*): den lydskrevne form af et så mærkeligt ord som *aflevnendes* vil med garanti være volapyk for en stor del af de nulevende og en endnu større del af kommende tiders brugere, som så enten må opgive at forstå eksemplet eller have ulejlighed med at slå op i Langelandsk Ordbog. Vist er det hundesvært at holde balancen på dette punkt; ordbogen skal redigeres økonomisk, men brugeren skal jo også gerne kunne følge med.

Det er næppe helt overflødigt at tilføje, at det givetvis ikke blot er lydskriften, der kan tænkes at volde brugeren kvaler. Den verden af i går, som ØMO bevæger sig i, vil i den grad være fremmed for mange yngre brugere, at ikke engang sprogpøver, som redaktionen har regnet for selvforklarende, kan anses for at give tilstrækkelig oplysning om et ords betydning. Det er fx aldeles ikke sikkert, at *afrydning*, hvis betydning alene skal udledes af citatet »krybberne blev ryddet for afrydning om morgenen«, vil blive forstået; for resten havde det ikke kostet en ekstra linie at give forklaringen 'foderlevninger'.

Nu til noget andet: Dvandva-sammensætningen *sproglig-saglig* i ØMO's undertitel kunne angive, at der blev lagt lige stor vægt på det sproglige og det saglige. Det er ikke rigtig tilfældet, ØMO er først og fremmest en ordbog, men den tager i udstrakt grad hensyn til de saglige forhold, ikke bare ved betydningsdefinitioner og citatmateriale, men også derved, at den bringer hele sagartikler; hvad den således yder til belysning af en svunden eller i al fald svindende kultur – dens arbejdsprocesser og redskaber, dens tro og skik, o.m.m. –, er af overordentlig stor værdi og vil antagelig ikke kunne findes tilsvarende samlet og overskueligt i noget andet opslagsværk. Gode eksempler på artikler, der rummer særlige leksikonafsnit, er *bage* I og *bi* I: grundig oplysning (med redegørelse for terminologi og henvisninger til faglitteratur) om bagning, hhv. biavl og om hertil knyttet tro og skik; eller *binde* II, hvor de saglige oplysninger har måttet fordeles på de forskellige underbetydninger: om at binde korn, om vodbinding, om strikkemetoder. Saglige oplysninger gives også om fx børns lege (*banke* III, *bikle*), samfundets institutioner (*bedemand*, [*bederemse*]), dets gilder og højtider (*begravelse*).

Om store dele af det saglige stof gælder, hvad Aasen i sin fortale til Norsk Ordbog udtrykte således: »Ved mange af disse Ord vilde en liden Tegning være mere oplysende end Forklaringen«. Gad vidst, om ØMO's redaktører ikke har haft hede diskussioner om det problem. Enden på det er – foreløbig? – blevet, at der ikke medtages illustrationer, og det må indrømmes, at redaktørerne er endog meget dygtige til at forklare sagforhold i ord, jf. fx den elegante behandling af *bindingsværk* – men selv her ville en liden tegning ikke have været af vejen; og når det gælder at forklare forskellen på *binde på halvt* og *binde på helt* (s.v. *binde* II.5.2) eller at hjælpe brugeren til dog at forbinde noget med betydningsdefinitionen til *anlæg* 1.2, 'den i forsætteren fastgjorte metalindretning til støtte for drejehjernen', eller at anskueliggøre udseende og placering af en *armstok*, ja, så er det faktisk ikke til at komme uden om illustrationer. Mere vil have mere; måske er ønsket om illustrationer uopfyldeligt, men man vil dog gerne bede redaktionen om at tage det under velvillig overvejelse.

Et par spredte bemærkninger til afslutning:

Der kan jo ikke herske tvivl om, at fynsk er det sprog, som englenerne taler om søndagen, når de vil gøre Vorherre en [*glæ·ø*]. Umiddelbart synes det derfor helt naturligt, at ØMO gør stads af fynsk ved i tillægsbindet at genbruge de kønne dialektkort fra Poul Andersens disputats, til lejligheden suppleret med tilføjelser vedrørende sydfynsk; men ved nærmere eftertanke kan man ikke frigøre sig fra en smule undren over, at fynsk alene lægger beslag på 18 af de i alt 23 egentlige dialektkort. Skulle Sjælland med sin bøjgetop og Lolland-Falster og øerne syd for Fyn ikke kunne gøre krav på at syne lidt mere i landskabet?

Tillægsbindet giver anledning til andre refleksioner, bl.a. den, at den værste af de trykfejl, der foreløbig har ramt ØMO, er den, der træffes på s. 45 (i listen over geografiske navne og forkortelser), hvor der optræder dels et *Strø*, som skal være forkortelse for det østjællandske Strøby, dels et dermed unægtelig temmelig identisk *Strø*, der skal dække det nordsjællandske Strø; den forkortelse, som skulle have haft pladsen i stedet for det første *Strø*, nemlig *Str.*, hvorunder Strøby – Anna Pedersens Strøby, et af de flittigst citerede optegnelsesområder – optræder i ØMO, kan altså ikke findes i forkortelseslisten.

Til gengæld kan man i listen over redaktionelle forkortelser (der bl.a. rummer oplysningen *ede-bøjn* = *ede-bøjn*, hvad der skal mod til at betvivle) og navnlig i listen over kilde- og litteraturforkortelser finde tilfælde, hvor der bruges mere end én forkortelse for det samme begreb eller den samme kilde, ganske som i Kalkars ordbog, der da er fortjenstfuld, men kun i få henseender efterlignelsesværdig. Nogen større skade er der selvfølgelig ikke sket ved det, men det virker nu lidt usoineret.

Man kunne sagtens finde mere at brokke sig over; ØMO er ikke fejlfri eller hævet over diskussion, deri ligner den alle andre ordbøger. Men hvad man end kan hænge sig i af småting – og enkelte mere tungvejende indvendinger –, kan man dog ikke benægte, at ØMO er kommet godt fra start. Alle gode ønsker vil følge den på dens videre færd.

Poul Lindegård Hjorth

Ebbe Grunwald, Gert Smistrup, Hans Veirup: Journalistens sprog – med et sprogligt serviceeftersyn. Forlaget Ajour, 1992. 146 s., kr. 178.

De tre forfattere har i mange år undervist i faget journalistisk sprogbehandling ved Danmarks Journalisthøjskole. Med denne bog, som viderefører den velkendte *Det sproglige serviceeftersyn* (1973, 1976), har de ønsket »at beskrive sproglige mekanismer i journalistikken, så de kan drøftes og læres som en vigtig del af det journalistiske håndværk« (s. 5).

Bogen indeholder fire hovedafsnit. I det første, der er forsynet med den opsigtsvækkende overskrift »Det sproglige trekantdrama«, behandles ganske kort »de ydre, ofte konfliktfyldte betingelser for det sprog, journalisten vælger at bruge«, mindre dramatisk sagt samspillet og interesse modsætningerne mellem journalisten, hans kilde og hans læser og den heraf bestemte kommunikationssituations sproglige følger. De to følgende afsnit bærer umiddelbart tilgængelige overskrifter, »Skriv forståeligt« og »Skriv interessant«. Det sidste afsnit, »Skriv om«, er et opslagsafsnit, som kan bruges uafhængigt af de første, en hjælp til sproglig selvbesindelse eller, med forfatterens egne ord, »oplysninger, som er nødvendige, når man regelmæssigt rutinetjekker sit sprog, eller når man gennemfører et større og mere tilbunds gående sprogligt serviceeftersyn af sine artikler«; den citerede passage (af forordet) er meget belysende for den håndværksmæssige holdning, som forfatterne – utvivlsomt med god grund – indtager til deres emne.

Som titlen viser, henvender bogen sig først og fremmest til journalistelever (og journalister, der føler behov for genopfriskning). Det er dog ikke uinteressant for

udenforstående at få et kig ind i værkstedet, og mange af de råd, som bogen giver, er ikke mere snævre i deres sigte, end at andre, der giver sig af med at skrive, også kan have udbytte af at læse dem. Blandt generelt gyldige råd om skriveprocessen noterer man sig således nogle stykker, som ikke hører til de helt banale travere, fx den tidligere velkendte, men nu vist næsten glemte tilråkning af, at skribenten læser sit produkt højt for sig selv, og en tiltrængt advarsel mod de distancerende anførelsestegn eller deres verbale ækvivalenter (*så kaldt* o.l.), der som oftest ikke giver anden oplysning, end at skribenten ikke har gidet anstrenge sig for at finde det rette ord.

Hovedinteressen samler sig dog naturligt nok om den rådgivning, der primært tager sigte på journalistisk sprog. Det skal ikke være et videnssprog, men et erfaringsprog, siger forfatterne (med et begrebspar, de har lånt fra Harms Larsen); et erfaringsprog er bl.a. karakteriseret ved at være personligt, konkret og billedrigt, det opfylder journalistikkens grundlæggende krav om naturlighed, enkelhed og klarhed (s. 12). Læservenligt skal det være, øjensynlig også effektivt: det tilrådes journalisten at finde stærke ord og kraftfulde sproglige billeder (s. 17). Det skal være forståeligt: analytisk i stedet for syntetisk, konkret i stedet for abstrakt, uden stor informationsæthed, osv. Og så må det endelig ikke være kedeligt, det skal være interessant: det skal appellere til læseren, tilbyde ham identifikationsmulighed, anskuelliggøre kernen i historien og forklare og belyse dens konsekvenser (s. 41ff). Anskuelliggørelsen kan fx finde sted ved eksponering efter princippet 'Don't tell it! Show it!' Hvordan en sådan eksponering kan tage sig ud, fremgår bedre af bogens eksempler end af dens forklaringer; et af eksemplerne viser således, hvordan en sag om ansøgning om bevilling til *udbedring af lyskroneophæng på Christiansborg Slot* i overskriften kan eksponeres til *Margrethes prisme kroner er ved at falde ned* (s. 53ff).

Forfatterens råd er ikke alle lige bæredygtige. Vel kan det et langt stykke være rimeligt nok at tilråde analytiske formuleringer i stedet for syntetiske, men det burde have været påpeget, at princippet kan have sin pris i form af en omstændelighed eller en syntaktisk kompleksitet, der ikke er stilistisk ønskværdig og næppe heller læservenlig. Faren for omstændelighed demonstreres udmærket, om end utilsigtet, når det syntetiske *arbejdsgiverafgift* omskrives til det analytiske *afgift, som arbejdsgiveren skal betale* (s. 37); hvor mange gange kan man bruge den omskrivning i en og samme artikel? Uønskelig syntaktisk kompleksitet opstår vel først og fremmest, når den analytiske omskrivning får karakter af en kinesisk æske af præpositionsforbindelser. Den slags omskrivninger har forfatterne ikke indladt sig på. Til gengæld har de flere gange haft det uheld at dokumentere, at det kræver indsigt eller bare omtanke at omskrive ved hjælp af efterstillet præpositionsforbindelse: man kan sagtens lave en let overskuelig omskrivning, men der er risiko for, at den aldeles ikke dækker det samme som den syntetiske dannelse, den udgik fra; fx kan et *skitseforslag* ikke gengives med *forslag til skitse* (s. 24), og at bankernes nylig lancerede bondefangerfiif *gevinstopsparenskonto* ikke er identisk med en *konto til opsparing af gevinster* (s. 97), kan mange, herunder desværre nærværende anmelder, bevidne.

Til brugen af passiv har forfatterne et forhold som præstens til synden: nærmest imod. Og det skal da indrømmes dem, at den agensstrygning, som passiven muliggør, kan udnyttes til manipulation (hvad det – med Århus som intensitets-

og udbredelsescentrum – var moderne at forarge sig over for ca. 20 år siden); men det gælder jo mange af de redskaber, som journalisten har i sin værktøjskasse, fx – som åbent erkendt af forfatterne s. 57 – de eksponeringer, der gentagne gange anbefales. I uviljen mod passiven er forfatterne på nippet til at overse, at passivvending åbner gode fokuseringmuligheder (som det faktisk fremgår af et kritiseret eksempel på s. 35), og at agens kan være så selvfølgelig, at det giver tom information at hale ham frem i en aktiv sætning (som sket nederst på s. 36). At læseren altid foretrækker aktive sætninger (s. 101), er en påstand, som man godt ville have belæg for; og at aktive sætninger skulle skulle sig fordelagtigt fra passive derved, »at grundledet er udfyldt« (smst.), er jo en opfattelse, som det ikke vil være let at forsvare, en sammenblanding af begreberne subjekt og agens.

I det hele kan bogen ikke frikendes for at være lidt løs i begreberne. Klarhed i den grammatiske eller stilistiske terminologi kan måske ikke være et mål i sig selv, eftersom journalister (og for den sags skyld vel alle skrivende folk) først og fremmest skriver efter gehør. Men når man dog griber til at operere med et vist terminologisk apparat – og det er tilfældet her –, kunne man da gerne have nedlagt lidt energi i at gøre det præcist og konsistent. Der er nok ikke sket nogen større skade ved, at begrebet *metafor* bruges meget bredt (s. 71), men det er begrebsforvirrende eller direkte vildledende, når det på s. 47 lykkes forfatterne at vikle sig ind i en formulering, der reelt indebærer, at et hvilket som helst led i forfeltet giver *emfase*. Termen *symbolsk* defineres overordentlig løst s. 28 (med til-løb s. 26) og bruges senere i en anden betydning (s. 72 og 74). Opremsningen af de led, der kan placeres i forfeltet, udgøres af en række uensbenævnte størrelser: *grundled*, *forholdsordsled*, *navnemåde*, *bisætning*, *lang tillægsform*, *impulsord* (s. 48-50). Termen *indskud* bruges (s. 95, 99) både om foranstillede participial-konstruktioner og om ledsætninger – i begge tilfælde uden smålig skelen til, at de ikke bevirker syntaktiske brud. Nu og da beror uklarheden på urigtig analyse; det første eksempel på *kløvning* (s. 131) er således ikke en kløvning.

Med den daglige avis' talrige formelle forsyndelser i uafladeligt vedligeholdt erindring varmer det at se forfatterne indskærpe, at stavning, grammatik og tegnsætning må være i orden, i overensstemmelse med de officielle danske retskrivnings- og tegnsætningsregler (s. 86f). Det ville ikke have været overflødigt, hvis de også havde sagt et par velvalgte ord om nytten af korrekturlæsning; øjensynlig er de ikke alt for gode korrekturlæsere selv.

Dog, lad det ligge; bogen giver anledning til et par refleksioner, der nok vil føles vigtigere:

Lejlighedsvis anstiller forfatterne højst respektable etiske overvejelser. De be-kender sig til »journalistikkens sagligheds- og sandhedsideal« (s. 66). I konsekvens heraf advarer de i flere omgange mod at sammenblande referat og kommentar, og de er fuldt opmærksomme på risikoen ved konnotativ farvning. Imidlertid falder det dem svært at give afkald på de særlige journalistiske kvaliteter: princippet om ikke at sammenblande referat og kommentar kan let blive krænket ved brug af den omtalte eksponeringsteknik, men den er på den anden side »et særdeles virkningsfuldt redskab i al mediekommunikation« (s. 121); og skønt ord med stærk emotionel ladning eller flertydige konnotationer kan afstedkomme alvorlige fortegninger, er det svært at give afkald på dem, fordi de rummer »en stærk læserappel, som næsten ikke kan undværes i moderne journalistik« (s. 67).

M.h.t. de sidstnævnte ord – »impulsordene«, kaldes de her – lyder rådet da, at man bør bruge dem, men hele tiden gøre det »opmærksomt og ansvarligt« (smst.). Hvad den påbudte opmærksomhed og ansvarlighed egentlig skal gælde, fremgår måske tydeligst af s. 46. Her understreges nødvendigheden af, at artiklen »bliver opfattet som sand og troværdig kommunikation« [min fremhævelse]; det er nemlig en forudsætning for, at kommunikationen overhovedet kan lykkes. Af så klar en udtalelse må det kunne sluttes, at hensynet til den vellykkede kommunikation til syvende og sidst prioriteres højere end moralske hensyn; og hvad bliver der så egentlig af sagligheds- og sandhedsidealet?

Det er vist ikke helt uretfærdigt at sige, at forfatterne mere end antyder, at journalistens adressat er en fortravlet, lidet vidende og ikke overdådigt begavet person, der kun modstræbende læser noget som helst. Ham vil forfatterne lokke med en overskrift, tage i kraven allerede i første sætning derefter og ubønhørligt fastholde til artiklens ende, men, bevares, med blide midler: de vil underholde ham, bruge ord, han straks forstår, ikke nøde ham til at tænke for meget for at forstå sproget. Hvis man nu spørger, hvad den behandling i grunden skal tjene til, giver bogen intet svar. Man finder fx ingen påberåbelse af, at det sker i demokratiets helige navn, hvad forfatterne skal have tak for. Snarest er man vel af tavsheden berettiget til at slutte, at det hele går ud på at sælge aviser, og det er da en ærlig sag.

Men spørgsmålet er, om signalementet af adressaten og den deraf afledte sproglige dosering, ikke bygger mere på vanetænkning end på aktuel sandhed. Ganske vist er der næppe grund til at antage, at læselyst og læsefærdighed er blevet mere udbredt end før i tiden, men mediesituationen er ændret radikalt, og tv-aviserne er fortræffeligt egnede til at levere lettilgængelig og hurtig orientering for de nøjsomme. Under disse omstændigheder forekommer det ikke usandsynligt, at de adressater, som i al fald de seriøse aviser må have i tankerne, er dem, der ønsker uddybet viden, baggrundsinformation, sammenhæng. Dem behøver man nok ikke at lokke til at læse, de kommer af sig selv, og man gør dem ingen tjeneste ved at disponere fremstillingen journalistisk efter faldende væsentlighed, de vil foretrække at begynde med begyndelsen. Naturligvis vil også de forvente, at tingene ikke siges mere indviklet end nødvendigt, og også de vil have behov for at få forklaret vanskeligt tilgængelige forhold med jævne ord; men de kan godt klare sig uden smarte eksponeringer og konkretiseringer.

De sidste overvejelser er ikke specielt en kritik af denne bog, men tænkt som spørgsmålstegn ved en udbredt opfattelse. I relation til journalisterne og deres lærere er de efter al sandsynlighed spildte Guds ord på Balle-Lars. Men det lettede at få dem sat på papiret.

Poul Lindegård Hjorth

Kurt Braummüller: Die skandinavischen Sprachen im Überblick. UTB/Francke: Tübingen 1991.

Det ville være synd at sige, at studiet af de nordiske sprog i deres indbyrdes sammenhæng er en central del af danskstudiet i dette land. Den ideologiske kraft, der lå i forestillingen om »nordens herlige stamme«, er unægtelig blegnet meget; og

når ikke helt få københavnere i vore dage har gode svenskundskaber (til dels også aktive), skyldes det ikke panskandinavisk patriotisme, men simpelt hen, at de svenske TV-udsendelser er (var?) mere attraktive end de danske. Det er ved at blive med »det skandinaviske sprogfællesskab« lidt som med humlebien flyveevner: det findes, men i virkeligheden skulle det ikke være muligt. Ikke desto mindre ligger der i et kontrastivt internordisk sprogstudium både på det sprogpoltiske og på det almentlingvistiske plan adskillige godbidder for den skandinavist, der vil sætte sit modersmål i relief.

Når jeg finder den lille bog af Kurt Braunmüller, som her skal anmeldes, spændende og meget anbefalelsesværdig for danskstuderende i og uden for dronningeriget, skyldes det, at den på en god, engageret og overbevisende måde stiller hele det lingvistiske spørgsmål om en sammenhæng mellem de nordiske sprog op uden at komme ideologisk sukker i medicinen. For mig at se skulle bogens måde at stille problemerne op på kunne give inspiration til at begynde på en frisk med hele spørgsmålet om de nordiske sprogs indbyrdes forhold som sprogvidenskabeligt emne. Denne forskningsgenre har vi sandelig ikke set for meget af endnu. At der *også* kan rejses indvendinger mod bogen på stort set alle niveauer fra detaljerne helt op til bogens grundlæggende plan, er så en ganske anden historie.¹

Bogen er bygget op som en serie af enkeltkarakteristikker af de 6 skandinaviske sprog, der tilhører den germanske sprogstamme. Hvert sprog demonstreres med en tekstprøve, der også leverer grundlaget for en karakteristik af retskrivningen. Et transskriberet stykke af teksten bruges til karakteristik af lydsiden og endelig leveres der så en gennemgang af karakteristiske træk i morfologi, syntax og semantik. For de tre store sprogs vedkommende trækkes der også nogle streger af et portræt af sprogets pragmatiske side. Her viser Braunmüller sig som en meget vittig og lunerig portrættør af skandinaverne og deres omgang med deres sprog. Bogen afsluttes med en koncis samlet redegørelse for sprogsituationen i Norden med henblik på flersprogethed og sproglig variation.

Alene det, at der regnes med 6 sprog, fører til den første kontrovers; bokmål og nynorsk tæller nemlig som *to forskellige sprog*, hvilket i forbindelse med karakteristikken af *talt* norsk unægtelig fører til en korrekt, men ikke nødvendigvis fuldt rimelig fremstilling. Det er sikkert svært at finde den diplomatisk rigtige løsning på den norske sprogstrid, når man skal skrive om den som udenforstående: jeg ville nok have foretrukket en samlet fremstilling, baseret på det talte sprogs variationer. Men måske er forestillingen om 'to slags norsk' på basis af de to skriftsprog(s-varianter)² for indgroet i den videnskabelige tænkning – et interessant symptom på den mere eller mindre udtalte fiksering på det skriftlige i traditionel sprogvidenskab. Her fører det i hvert fald til den lidt pudsige konsekvens, at norsk udtale behandles i forbindelse med det af skriftsprogene, som – i hvert fald i sit udgangspunkt – har mindst med *talt* norsk at gøre. Braunmüllers argumentation for denne disposition i bogen påberåber sig, at den slags østnorsk, hvor affiniteten til bokmål er størst, er nærmest på at være en standardvariant, og det har andre kloge mænd også påstået før ham; samtidig er det jo rigtigt, som det fremhæves, at der ikke findes noget normeret 'nynorsk talesprog', kun en mangfoldighed af dialekter, der dækkes ind, så godt det nu går, af det nynorske skriftsprog. Men er bokmåls situation dybest set anderledes, når man ser bort fra ten-

densen mod at nærme sig østnorsk som standard? (– og til syvende og sidst: man kommer heller ikke uden om skriftsprogets betydning for dannelsen af den såkaldte 'østnorske standard'!). Hvordan man nu end drejer det: det lærerige ved det norske eksempel er den tydelige demonstration af, at skriftsprog og talesprog alment betragtet er to meget forskellige ting og at vekselforholdet mellem ortografi og udtale kan være såre dynamisk. Denne pointe kan man hive ud af Braunmüllers fremstilling, men den giver kun tøvende denne centrale pointe ved nor-sken fra sig.

Denne sammenknytning af talesprog og skriftsprog spiller også en anden diskutabel rolle i bogen i form af et hierarki, hvor skriftsprogets forhold til udtalen karakteriseres som 'ususreguleret', når udtalen (som f.eks. i dansk) ikke er aflæselig af skriftsproget. At benytte 'usus' i denne sammenhæng får straks nærværende anmelder til at spørge, om 1° der kan eksistere en *systematisk* sammenhæng og om 2° en sådan sammenhæng, der jo vedrører en konvention om, hvorledes talens akustiske masse omformes til grafi, overhovedet kan opfattes som et sprogligt 'system' i samme forstand som andre typer af sprogligt system. En ren fonemskrift opfylder selvfølgelig kravet under 1°, og visse nyere eller for nylig reviderede skriftsprog som finsk eller mange slaviske sprog gør det vel også. Men netop disse eksempler viser for mig at se, at det epistemologiske problem under 2° ikke er til at komme om ved. Hvis nogen laver en fonemskriftagtig ortografi for et sprog, opfyldes 1°, men derved kommer det rent konventionelle jo netop meget stærkt til syne og dementerer klart, at afbildingsforholdet lyd/skrift skulle have samme karakter som sprogets øvrige systemer. Anmelderen er ikke i tvivl om, at det er korrekt, når Københavnerskolen så strengt insisterede på, ikke at sammenblende ortografiske og fonematiske systemer.

Opdelingen af bogen i store blokke angående det enkelte sprog er et andet element i bogens opbygning, som i hvert fald kan diskuteres. Der er som bekendt mange fælles træk ved de skandinaviske sprog; markant f.eks. de efterhængte artikler og refleksivpronominerne, som i grove træk fungerer ens. Dette forhold fører til, at der i en del afsnit ganske summarisk henvises til fremstillingen under f.eks. svensk, der i bogens opbygning står forrest. Pædagogisk set havde det været heldigt, hvis der overalt i hvert fald blev citeret eksempler fra de enkelte sprog, hvilket desværre ikke overalt er tilfældet.

For mig at se havde det været en interessantere måde at karakterisere sprogene helt nært i forhold til hinanden på, hvis man havde ladet de enkelte sprogvidenskabelige temaer styre fremstillingen og dermed havde holdt kontrasteringerne fast i et tematisk net. Sådan gør f.eks. Einar Haugen i sin oversigt over de skandinaviske sprogstrukturers historie fra 1982; men problemet i Haugens bog er på den anden side så også, at denne måde at opdele reglerne på kan gøre det lidt svært at finde den nationale sproghistorie i sammenhængende brøkker. Siden det nu netop *ikke* er Braunmüllers ambition at levere et værk, der kan erstatte studiet af en egentlig enkeltsproglig grammatik over de pågældende sprog, er der jo i grunden ingen særlig grund til at bruge de seks enkeltprog som samlende ramme for fremstillingen.

Et andet mindre vellykket træk ved bogen er, at Braunmüller som udgangspunkt for fremstillingen benytter en yderst traditionel forestilling som syntax. End ikke Diderichsen kommer til anvendelse; det meste bygger på observationer af

typen Lage Hulthén, opblandet med enkelte generative pointer i homøopatisk dosering. Her overfor er det noget af en kontrast at se, hvilken rolle naturlig morfologi spiller i de morfologiske beskrivelser! Det skal indrømmes, at der kun ganske sporadisk er gjort forsøg på at sige noget generaliserende om skandinavisk ud fra f.eks. Diderichsens sætningskema:¹ men der findes unægtelig i norsk sprogvidenskab² – og til dels også i svensk³ – en temmelig omfattende Diderichsen-reception, som burde have kunnet lade sig oparbejde. Nu sættes Diderichsen helt i parentes; efter anmelderens mening ikke helt heldigt, da sætningskemaet unægtelig er lagt til grund for mange gode og gangbare fremstillinger af de enkelte sprogs grammatik (dansk: Diderichsen 1946, norsk: Næs 1972, Lic 1976, svensk: Thorell 1973 og (omend kun perifert) Lindgren 1976). Diderichsen regnes jo også for gang- og brugbar, ikke blot blandt os proselytter,⁴ men f.eks. også blandt mange generativister.

Det kan i øvrigt undre, at en forsker som Braunmüller s. 51-2 regner det-kløvningen for en variant af fundamentfeltsoptykning. Der er tydelig tekstlingvistisk forskel; man kan sammenligne Braunmüllers eksempel: »Ärtsoppa äter vi aldrig på söndagarna« med den kløvede version: »Det är ärtsoppa, som vi aldrig äter på söndagarna«. Formuleringen af det finite verbals plads i de fastlandsskandinaviske ledsætninger er heller ikke god, men bliver rigtigere og rigtigere frem til gennemgangen af norsk.

Enhver petitessekær anmelders yndlingssport er naturligvis at opdrive unøjagtigheder i fremstillingen. Derfor skal jeg heller ikke undlade at meddele et par fund her; at det først og fremmest er den danske fonologi, der leverer råstoffet til slagsmålet, er – emnets ekstremt komplicerede karakter taget i betragtning – måske ikke så sært. Fremstillingen regner med de traditionelle 10 vokalfonemer i dansk. Nu findes der kommutationsrækker, som besværliggør denne analyse, som f.eks. 'Ane/Arne' eller 'ugle/Ole/åle/årle'; her kan kun en indkatalysering af det /r/, som skriften fastholder, men som udtalen i de fleste tilfælde har opgivet, muliggøre en reduktion til 10 fonemer. Imidlertid: hvis man vil lave denne reduktion, må der dog eksistere særlige 'r'-påvirkede lange vokalallofoner, men det benægtes *expressis verbis* på s. 81. Hvordan man derefter skal forklare vokalkvalitetens vekslen i 'bage'/'brage' eller 'tå'/'tår', har jeg svært ved at se, og s. 83 synes da også /a:/ at have fået sine r-prægede allofoner tilbage. Da netop ordet 'tår' s. 80 transskriberes med IPAtegnet [ɔ] (Dania [å]), må fremstillingen åbenbart regne med et sammenfald hér, som jeg ikke mener er berettiget som beskrivelse af dansk udtalestandard. Da imidlertid verbet 'så' s. 76 transskriberes [so:], gælder denne vokalkvalitet så måske også for 'tå', sådan at der alligevel bliver forskel.

Men hvad stiller vi så op med vokalkvaliteterne i 'so' og 'sug'???

Det er værd at bemærke, at forfatteren har tilladt sig det standpunkt, at han vil beskrive den danske udtalenorm, der er hans egen standard; i dette tilfælde er det en jyskpræget sprogform, der lægges til grund (men hvilken? tekstprøven s. 76 virker ikke specielt konsekvent på mig!). Standpunktet er ikke på nogen måde urimeligt, men kontrasterer noget med den holdning, der styrer behandlingen af forholdet skrift/tale i norsk. Da Braunmüller ellers i sin fremstilling af de øvrige nordiske sprog holder sig konsekvent i nærheden af, hvad der kunne gælde som normsprog, er det lidt paradoxalt, at han netop mht. dansk forvandler sig til en

glødende tilhænger af en mildt sagt alternativ, regionalt præget standard. Man får næsten det indtryk, at det er i Danmark, tendensen væk fra et homogent normsprog er stærkest, og det turde jo ikke ganske være tilfældet. Nok er der markante forskelle mellem regionalmålene, og nok er de regionale normer ved at befæste deres stilling, men tendensen væk fra egentlig dialekt er dog radikal. Og hvad jyder end måtte have sagt til Braunmüller om københavnsken: jeg har min ærlige tvivl, om det på sæt og vis kan holde mål med den passion, som en nynorskmand kan lægge i sin skildring af sprogsituationen i Oslo.

Af konkrete forhold i beskrivelsen medfører det f.eks., at førsteelementet i /ai/-diftongen bliver angivet som meget snæver, mindst identisk med vokalen i Rm. 'bas'. Det sætter sig også tydeligt igennem, når man studerer den øvrige /a/-allofoni; langt /a/ er f.eks. angivet som tilbagetrukket og sænket i forhold til kardinalvokal 3, der jo er moderne københavnsk norm.

Et tilsvarende problem gælder de korte 'r'-påvirkede former. Her angives der f.eks. på s. 80 kun én 'r'-påvirket allofon af /ɛ/ (Dania [æ]), nemlig [æ]. Derved forudsiger man tilsyneladende, at 'revne' og 'færge' har samme vokal, og *det* er i hvert fald ikke standardjysk udtale (ligesom det heller ikke er københavnsk). Der behøvede for så vidt ikke at være noget problem; man kan tænke på den meget udbredte sub-standard, hvor der ikke er kommutation mellem 'bræt' og 'brat'. Derfor kunne man blot stryge /ɛɛ/-kombinationen af fonotaxen og klassificere 'bræt' og 'brat' som homonymer (med /ɔɑ/), men sådan er problemet netop *ikke* formuleret. At der smst. ikke angives nogen 'r'-påvirket variant af /ɛ/, er kun et problem for den del af befolkningen, der har kommutation mellem tre vokaler af typen »grimme/græmme/gramme« el. tilsv.

Undervejs dukker der andre sære ting op. F.eks. anføres s. 85 ustemte uaspirerede klusiler og aspireret eller affrikeret (men netop ikke aspireret OG affrikeret) 't' som kontekstuel bundne varianter af de respektive fonemer. Dette er unægtelig i grel modstrid med, hvad alle beskrivelser af dansk udtale (i hvert fald siden Jespersen) hævder, men det synes Braunmüller ikke at være opmærksom på. Flere andre steder anføres det, at de skandinaviske lenes – inkl. de danske, må man forstå – i almindelighed er stemte (f.eks. s. 221). Læsere uden forudsætning *kunne* blive meget forvirrede. Hvis vi i de kommende år ser indlæg i den internationale fonetiske debat, hvor de danske uaspirerede klusiler betegnes som stemte og dansk 't' som uaspireret og uaffrikeret, ved vi, hvor de har *det* fra.

Af hensyn til den interskandinaviske sammenlignelighed benytter bogen IPA. Det er en uønskværdig, men desværre uomgængelig, del af fonetikens postmoderne vilkår, at man må leve med såvel den internationale lydskrift som de mange nationale lydalfabeter, og til sammenligningsformål er det næsten kun IPA, der er tilstrækkelig entydigt til at kunne bruges. Der er f.eks. næppe nogen konsistent tradition for at transskribere dansk udtale i Landsmålsalfabetet (eller for den sags skyld svensk i Dania).

Men siden det nu skal være IPA, skulle den vel også have været konsekvent anvendt, og det er, så vidt jeg kan se, ikke sket i alle henseender. F.eks. anvendes stiltiende en forskudt IPA-notationskonvention (af samme art som i Basbøll og Wagner 1985, men ikke nær så nuanceret) til det danske vokalsystem, hvor eksempelvis fortunge-a noteres som kardinalvokal 4, ikke som 3 ([ɛ]), der bruges til 'æ'. Det giver uundgåeligt et lidt fortegnat billede af den danske vokalisme, selv

når man tager den intenderede jyske farvning i betragtning. På tilsvarende måde anvendes norsk og finsk lydskrifts retroflexbetegnelse for denne gruppe konsonanter i svensk og norsk – *ikke* de gængse IPA-tegn herfor.⁷ Det anføres ganske vist s. 23, at notationen er forenklet på dette punkt, men det er et spørgsmål, om det virkelig er formålstjenligt. Labialiseret 's' noteres med det slaviske hacek, ikke med IPA-tegnet, og sådan kunne man blive ved. Det er forståeligt nok, at man i et kompendium, der bliver til hjemme ved PC'en, tage sig visse friheder over for lydskriften for ikke at skulle male teksten over i hånden med sære lydskrifttegn hinsides enhver ASCII-code. Men i en bog, trykt på et respekteret forlag, burde den slags tekniske småkvaler ikke influere på produktionen.

For sammenlignelighedens skyld havde det i mine øjne været en god idé at benytte en relativt fin lydskrift, evt. kombineret med vokaldiagrammer. F.eks. noteres dansk og svensk /u/ med det samme tegn, også i den egentlige lydskrift, og det samme gælder a-lydene i svensk, norsk og dansk. Herved sløres det, at disse vokaler i artikulatorisk og auditiv henseende er temmelig forskellige i de tre sprog. Skal bogen muliggøre et overblik over forskelle og ligheder, specielt for at hjælpe læseren til en passiv sprogbeherskelse, må sådanne punkter nok siges at være afgørende.

Nu kunne det lyde, som om det var den rene ynke og jammer i denne bog. Ikke desto mindre er det en udgivelse, der virkelig er brug for, og som derfor fortjener at få opmærksomhed og udbredelse. Den er et fund for alle nordstikstudenter ved ikke-skandinaviske universiteter, fordi den giver en brugbar og overskuelig introduktion til de skandinaviske sprogs struktur (idet jeg dog tager mine forbehold over for afsnittene om fonetik!) og på den måde leverer hjælp og vejledning for den, der vil forsøge sig med at læse bøger på andre skandinaviske sprog end sit hovedsprog. Også inden for Norden har bogen sin berettigelse; vi kunne have så megen fornøjelse af at være velorienterede om hinandens sprog. Der er gode og væsentlige observationer i bogen – frem for alt inden for Braunmüllers specialområder morfologi og syntax, og desuden er bogen forsynet med stribevis af gode forslag til fordybende læsning (uden at man derfor kan tale om bibliografisk fuldstændighed). Men der er uægtelig også temmelig mange fejlfortolkninger og diskutabile informationer.

Der er til dato ingen træer, der er vokset ind i himlen, og at forestille sig, at nogen nok så kompetent person (og Kurt Braunmüller tør nok antydes at være en sådan!) kan skrive en bog af denne art uden at komme på glatis undervejs, er ren utopi. Derfor bør anmeldelsen rimeligst afsluttes med, at jeg ønsker bogen et langt liv, mange nye udgaver og mange flittige og kritiske læsere, der husker at skribe gevalt over for redaktionen, når de opdager urimeligheder.

Noter

1. Jeg skylder prof. Hans Basbøll, Odense stor tak for en grundig gennemlæsning af et første udkast til anmeldelsen. Alle unøjagtigheder og fejl, som måtte findes, er naturligvis alene mit ansvar.
2. Denne vankelmodige parentes skyldes, som man kan tænke sig, at selv om man nok kan holde de to skriftsprog ude af hinanden i deres strikte form, kan det i praksis (hvilket Braunmüller også gør udtrykkeligt opmærksom på med

- nogle instruktive eksempler) være vanskeligt at trække en præcis grænse mellem radikalt bokmål og moderat nynorsk.
3. Koefoed 1967 er sammen med Diderichsens utrykte afhandling om emnet fra 1943 (Diderichsen 1966 s. 52-63) mig bekendt det første eksempel.
  4. Bruaas 1971, Bleken 1971, Landmark 1985.
  5. Jörgensen 1976, Teleman 1970.
  6. Jvf. markante revisionsforsøg, der samtidig arbejder med den epistemologiske ramme, så som Götzsche 1992, Heltoft 1986 a, b.
  7. Sml. Andersen og Hjelmslev (1954) 1967 s. 306a-307.

Litteraturhenvisninger

- Andersen, Poul & Hjelmslev, Louis (1954) '1967: *Fonetik*. København: Rosenkilde og Bagger.
- Bashøll, Hans & Wagner, Johannes 1985: *Kontrastive Phonologie des Deutschen und Dänischen = Linguistische Arbeiten* 160. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Bruaas, E. 1971: *Eksperimentell-analytisk lingvistik*. Oslo – Bergen – Tromsø: Universitetsforlaget.
- Bleken, Brynjulf 1971: *Om setnings skjemaet*. Oslo – Bergen – Tromsø: Universitetsforlaget.
- Diderichsen, Paul 1946: *Elementær dansk grammatik*. København: Gyldendal (3. udg. 1962)
- Didrichsen, Paul 1966: *Helhed og struktur*. København: G.E.C. Gads Forlag.
- Götzsche, Hans 1992: »Non-Formal Analysis in Danish Syntax«. Louis-Jensen & Poulsen (red.): *The Nordic Languages and Modern Linguistics* 7. Tórshavn: Froðskaparsetur Føroya.
- Haugen, Einar 1982: *Scandinavian Language Structures*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Heltoft, Lars 1986a: »The V/2-Analysis – a Reply from the Diderichsen Tradition«. (eds. Dahl og Holmberg). Stockholm.
- Heltoft, Lars 1986b: »Topologi og syntaks«. *Nydanske Studier* nr. 16/17.
- *Hulthén, Lage 1944: *Studier i jämförande nunordisk syntax = Göteborg Högskolas Årsskrift* L, 1944:3. Göteborg.
- *Jörgensen, Nils: *Meningsbyggnaden i talad svenska = Lundastudier i nordisk språkvetenskap* C:7. Lund.
- *Kloss, Heinz 1950: *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800*. Düsseldorf.
- Koefoed, H.A. 1967: *Structure and Usage as Applied to Word Order = Årbok for universitetet i Bergen. Humanistisk Serie* 1967 No. 1. Bergen & Oslo: Norwegian Universities Press.
- Landmark, Eivind 1985: »Feltskjema og syntaktisk analyse«. *Norsk skrift* 49 (Univ. i Oslo).
- Lie, Svein 1976: *Innföring i norsk syntaks*. Oslo – Bergen – Tromsø: Norsk Universitetsforlag.
- Lindberg, Ebba 1976: *Beskrivande svensk grammatik*. Stockholm: Almqvist & Wiksell förlag AB.
- Næs, Olav '1972: *Norsk Grammatikk*. Oslo: Fabritius Forlag.

Teleman, Ulf: »Om Paul Diderichsens syntaktiska modell«. B. Loman (red.): *Meddelanden från Forskningsgruppen för talsyntax*. Lunds Universitet. Thorell, Olof 1972: *Svensk grammatik*. Stockholm: Esselte Studium AB.

Bøger forsynet med * har ikke været til min rådighed under den afsluttende redaktion af anmeldelsen.

Henrik Jørgensen

Mogens Herman Hansen: Hvad er en politiker og hvem er politikere? Et essay om politikerbegrebet i dagens Danmark. (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser 65). København 1992, 69 s., kr. 100.

Mogens Herman Hansen er filolog og historiker med Grækenland som sit speciale. Når man på moderne dansk skal behandle fx det athenske demokrati i oldtidens Grækenland, bruger man betegnelsen *politiker* om personer som Perikles, Alkibiades og Demosthenes. Herved putter man dem i kategori med personer som Poul Nyrup Rasmussen, Poul Schlüter og Uffe Ellemann-Jensen. Men oldtidens græske bysamfund adskilte sig jo væsentligt fra et moderne velfærdsdemokrati. Ved at benytte ord fra vores eget politiske system, når vi taler om andre politiske systemer, kommer vi til at fordreje det vi taler om. Politikerne i den græske bystat blev ikke kaldt *politikoi* (politikere) men *rhetores* (talere) eller *demagogoi* (folkeførere). Substantivet *politikos* (politiker) bruges mest i filosofiske skrifter om 'en, der er kyndig i politik' snarere end om 'en, der er aktiv i politik'. Selv de steder i kilderne, bl.a. hos Platon, hvor *politikos* bruges synonymt med *rhetores* om de politiske ledere i Athen, kan man argumentere stærkt for at det er forkert at oversætte ordet til det moderne *politiker*: Den tids fremtrædende figurer var ikke valgt; de var ikke beslutningstagere; de var ikke professionelle; der fandtes ingen politiske partier som de tilhørte eller repræsenterede; og de var ikke beskyttet af immunitet mod den dømmende magt.

Når vi bruger moderne danske ord om fremmede samfund skal vi være klare over denne indbyggede kulturelle skævhed som er prisen for at gøre tingene forståelige. »Kunsten er«, skriver Mogens Herman Hansen (s. 5), »blandt de moderne ord og begreber at finde dem, der bedst kan give en meningsfuld analyse af de gamle samfund, og kassere dem, der fører på vildspor.« Inden vi kan afgøre om ordet *politiker* kan bruges om personer i det gamle Grækenland, må vi analysere hvad det bruges til i dagens Danmark.

Der er meget lidt at hente i danske opslagsbøger om ordet. Mest udførlig er »Ordbog over det danske Sprog«: *person, som giver sig af med politik; i ældre tid navnlig om person, der var kyndig i, interesserede sig for statssager, nu næsten kun om person, der tager aktivt del i politik*. MHH finder at denne meget brede definition er forkert. Den skelner ikke mellem politikere på den ene side, og embedsmænd, græsrodsbevægelser, vælgere og arbejdsmarkedets parter på den anden. Heller ikke udenlandske kilder definerer begrebet på måder som svarer til moderne dansk sprogbrug.

Hermed er der lagt op til empiriske undersøgelser af ordets betydning. Denne foregår i to tempi:

- (A) Der udsendes spørgeskemaer til alle folketingsmedlemmer, radiatorådsmedlemmer – året er 1982 – og embedsmænd i Undervisningsministeriet. De stilles to spørgsmål: »Hvad er en politiker?« og »Hvem er politikere?«
- (B) Sprogbrugen undersøges ud fra autentiske brugseksempler i 1) Dansk Sprognævns seddelsamling som dækker årene 1955-1990, suppleret med MHHs egne, indsamlede eksempler, og i 2) Databasen *DK-Korpus* (Handelshøjskolen i Aarhus).

I bogens to fyldigste kapitler præsenteres og analyseres resultaterne af det empiriske arbejde.

61 folketingsmedlemmer besvarede spørgsmålene. 26 afleverede anonymt og 5 af de underskrivende bad om ikke at blive citeret med navns nævnelse. Tilbage bliver 30 som MHH citerer i original ordlyd, ordnet efter parti. Radiorødderne udelades fordi rådet ikke længere findes. Embedsmændene, fordi de gav så få svar.

Politikersvarene spænder vidt, men de kan grupperes omkring to betydninger (s. 20):

- (a) en bred: *en person, der deltager aktivt i politik*
- (b) en snæver: *en folkevalgt beslutningstager, der driver politik professionelt og på en partimæssig baggrund.*

Der er nogenlunde lige mange der går ind for hver af dem, og der er ingen sammenhæng mellem hvilket parti politikeren kommer fra og den definition der fremføres. Man kunne, iflg. MHH, ellers forvente at de socialdemokratiske og socialistiske MF'ere ville have foretrukket den brede definition, de borgerlige den snævre.

Ud fra en detaljeret analyse af politikersvarene suppleres betydning a og b med to (s. 29f.):

- (c) *person, der beskæftiger sig professionelt med politik* (inkluderer alle, der har en rolle i den politiske proces, fx journalister, partifunktionærer, ambassadører og visse andre embedsmænd)
- (d) *ledertype, der søger magt ved at formulere synspunkter, agitere for dem og forhandle for at få dem gennemført* (inkluderer fx virksomhedsledere).

På grundlag af disse 4 definitioner tages der fat på analysen af den faktiske brug af ordet i moderne dansk. Denne analyse viser at det kun er betydning b og d der gælder. Den halvdel af politikerne der mener at ordet har betydning a, tager altså fejl. Det samme gør et respektabelt værk som »Ordbog over det danske Sprog«. Artiklen her er fra 1936, men heller ikke på dette tidspunkt havde ordet den anførte betydning, iflg. MHH (s. 56).

Arbejdet er præget af stor grundighed. De 69 tætskrevne sider er belagt med ikke færre end 284 noter, hvoraf den sidste opregner 22 personer som på forskel-

lig vis har assisteret ved produktionen. Sproget er klart og nøgternt, men også båret af den filologiske lidenskab som passer sig for emnet. Helt ud i titlen er ordvalget underdrivende: Denne videnskabelige afhandling kaldes et »essay«. I konklusionen (s. 58) kaldes den oven i købet et »lille essay«.

Kun et enkelt sted har jeg noteret mig at MHH slækker tøjlerne en kende og kaster sig ud i en overdrivelse: »I 1976 blev Jimmy Carter valgt til præsident efter en valgkampagne ført på sloganet »I am *not* a politician«. Først da han var valgt, opdagede vælgerne til deres rædsel, at han havde ret, og de undlod da også at genvalge ham i 1980« (s. 57). Det havde passet bedre ind i bogens øvrige stil, hvis der havde stået: »[...] Det står hen i det uvisse om det var fordi vælgerne gav ham ret eller indså han tog fejl, at de ikke genvalgte ham i 1980.«

Bogen er ikke kun skrevet af en forsigtig, omhyggelig klassisk filolog. Den er også skrevet af en modig mand som i sin jagt på mysteriet om hvad en politiker er, begiver sig ind i ukendt land: Langt de fleste referencer er til litteratur og tekstcorpora som ligger uden for MHHs oprindelige fagområde. Målgruppen er tværvidenskabelig: »[...] gad vide om undersøgelsen af politikerbegrebets udvikling og anvendelse ikke snart vil dukke op i den politologiske og sociologiske faglitteratur, måske i forlængelse af dette lille essay, der mest har anskuet problemet ud fra en historisk og filologisk synsvinkel.« (s. 58). Afhandlingens igang-sættende, faginterne spørgsmål: »Bør *politiker* bruges om de athenske *rhetoires*?« besvares til gengæld ikke direkte.

Bogen kan vurderes på to niveauer:

- 1) som eksempel på en særlig måde at dyrke videnskab på (dens videnskabelige paradigme).
- 2) på sine egne videnskabelige præmisser.

Da den sigter tværvidenskabeligt må det være særlig relevant også at se på den form for videnskab den repræsenterer.

Sagt kort er det en videnskab der består i at indsamle og ordne en dækkende mængde eksempler, at vælge de mest karakteristiske ud og præsentere dem i en instruktiv rækkefølge, samtidig med at man diskuterer med eventuelle andre forskere der har foretaget lignende indsamlinger. Idealet er at forskeren beskriver et udsnit af virkeligheden på en udtømmende måde. Resultatet er et overblik i form af nogle teoretiske kategorier som iagttagelserne, eksemplerne kan opdeles i.

Dette er idealer som alle forskere går ind for og som MHH på fornemste vis lever op til i afhandlingen. Ja, mere end det. For udover analysen af ordet *politikers* betydning i moderne dansk (s. 37-53) får vi en analyse af hvad 30 folketingsmedlemmer – delvis fejlagtigt – tror det betyder (s. 8-30), og en international sproghistorisk fremstilling med afsæt i det græske *politiikoi* (s. 30-37) og en national sproghistorisk gennemgang af dets betydningsændringer i dansk (s. 53-56).

Spørgsmålet er om det er tilstrækkeligt. Jeg mener nej. At ordne eksempler i kategorier kan aldrig være mere end *begyndelsen* til det videnskabelige arbejde. Inden for sprogvidenskab har vi i kilometervis af beskrivelser af sproglige fænomener – og der er jo ingen fare for at vi nogensinde får emnet udtømt. Til gengæld er der fare for at samlermanien sender os ud i alle mulige retninger efter revl og krat.

Problemet ligger i overblikket: Hvis jeg i morgen skal begynde en undersøgelse fx af ordet *slavinde*, hvad kan jeg så bruge af MHHs undersøgelse af ordet *politiker*? (Og hvorfor egentlig kaste sig over dette ord frem for nogle af de utallige andre udmærkede ord som *embedsmand*, *moral* eller *dømmer*?). Jeg kan blive inspireret af MHHs omhu og lidenskab for emnet – og bruge nogle af MHHs referencer som kilde. Men teoretisk set begynder jeg samme sted som han begyndte. Der mangler antydningen af en sprog(brugs)videnskabelig teori som kan give undersøgelsen teoretisk relevans – og dermed gøre det muligt for den næste sprogforsker at tage fat hvor den forrige slap og ikke bare begynde forfra på et nyt ord.

Men lad nu ikke dette teoretiske gnavpotteri ødelægge indtrykket af en spændende, utraditionel afhandling. Når alt kommer til alt så må vi nok se i øjnene at der findes to arter af sprogforskere: Dem, der samler og samler, og dem, der bygger – ofte meget imponerende – teorier på få, velvalgte eksempler. Bare gejsten, energien og lysten til at gå nye veje er fælles, synes jeg ikke vi skal klage. Ingen af os kunne jo alligevel drømme om at underkaste os den store, totale sprogvidenskabelige endløsning, hvis den en dag skulle true i horisonten.

Mere problematisk er det om politikerne tager ved lære: Afhandlingen vil næppe få fx Erling Olsen (i skrivende stund justitsminister) til at ændre opfattelse (s. 14): *[En politiker er] et menneske, der ønsker at samfundet skal bevæge sig i en bestemt retning*. Og kan det egentlig ikke også være meget godt?

Klaus Kjøller

Frederik Stjernfelt: Baldr og verdensdramaet i den nordiske mytologi. Museum Tusulanum Forlag, København 1990. 96 s., kr. 100.

Frederik Stjernfelts studie i den nordiske mytologi er kortfattet, nærmest et essay. Ikke desto mindre kommer han vidt omkring. I elleve små kapitler, plus et appendiks, der lige så godt kunne have været det tolvte, sættes den nordiske kosmologi i relation til franske strukturalister og poststrukturalister, René Girard, Michel Serres, A.J. Greimas og først og sidst – naturligvis – Georges Dumézil. Stjernfelt har ret, når han konstaterer, at disse forfatteres tekst- og myteteorier, bortset fra den sidstnævntes, ikke i noget bemærkelsesværdigt omfang er blevet benyttet i studiet af den nordiske filologi, og det væsentligste ved denne bog er, at den gør forsøget.

Udgangspunktet er myten om Balders død. Herfra strækkes analysen videre til skabelsesberetningen, Loki, Ragnarok og den genopståede verden. Ind imellem præsenteres Dumézil, Girard og Serres. Dumézil sættes i relief mod den historicisme, der ifølge Stjernfelt har præget det meste af den filologiske myteforskning. René Girards tese om syndebugken som kulturens forudsætning refereres, men Stjernfelt mener, at han gør vold på de mytiske tekster – Balder-myten inklusive – for at få dem til at passe med tesen. Vigtigere for Stjernfelts egen mytetolkning, især hans fremstilling af skabelsesmyten, er Michael Serres' overvejelser over forholdet mellem mangfoldighed og enhed, uorden og orden, og hans forståelse af myten som forklaringsmodel for historien. Stjernfelts fortolkning af

den nordiske kosmologi afsluttes med en semiotisk analyse på grundlag af A. J. Greimas' narratologiske teori. Kapitlet lader sig læse som en smuk eksemplificering af modellen, men lægger ikke noget væsentligt til forståelsen af myten.

En vurdering af bogen som en studie i nordisk mytologi må bygge på en kritik af dens metode og kildevurdering. Stjernfelt fastslår indledningsvis, at det er metodisk nødvendigt at betragte mytologien som en synkron helhed. Ellers kan de enkelte tekster ikke tages som udtryk for samme forestillingsunivers. Det er det strukturalistiske udgangspunkt. Herefter antager han, at myten om Balder foreligger i tre udgaver: »en fragmenteret i Edda-digtene ..., en afrundet, helhedslig udgave i SnE 48 [Snorris *Edda*, kap. 48], og en helt anderledes version i Saxos *Gesta Danorum*«. Denne inddeling åbner for en række problemer, som ikke analyseres. Når nu myten antages at have eksisteret som et semantisk univers bag de bevarede manifestationer, hvad er så forholdet mellem »den fragmenterede« og den »afrundede« version? Snorris fremstilling er en narrativ fortolkning af eddadigtene, og en strukturalistisk analyse må erkende, at vi har at gøre med vidt forskellige fremstillingsmåder. Det er også en forenkling at se eddadigtene som én kilde over for Snorri og Saxo. De repræsenterer selvstændige og meget forskellige anvendelser af myten. Endelig er der den »helt anderledes« Saxo. Han glemmer Stjernfelt meget hurtigt til trods for, at hans metode må forudsætte, at det samlede kildemateriale bringes i anvendelse. Undladelsen hænger øjensynlig sammen med, at Stjernfelt ikke i sin tolkning af Balder-myten kan få plads til den vigtige del, der drejer sig om hævnens ved Odins nyavlede søn Vali. Dette myteelement spiller en hovedrolle både hos Saxo og i de to primære kilder *Völuspá* og *Hynduljóð*, men ikke hos Snorri – og dermed heller ikke hos Stjernfelt.

I realiteten og på trods af sit metodiske udgangspunkt bygger Stjernfelt nemlig sin mytetolkning på Snorris middelaldertolkning af Baldr-myten og kosmologien. Snorri udelader hævneren Vali, fordi han fortolker den nordiske kosmologi dualistisk, som et spil mellem gode og onde magter, og denne fortolkning overtager Stjernfelt, der herved går glip af noget væsentligt. Den verdensopfattelse, der fremgår af gudedigtene, og som tydeligvis også ligger bag Snorris fortolkning, er dialektisk. Der foregår en bestandig udveksling mellem guder og jætter, og et eksempel er, at Odin må opsøge en jættekvinde for at kunne avle Balders hævner. Denne genealogiske mediering af modsætningen mellem kaos- og kosmosmagter er fundamental i den nordiske mytologi. Et andet eksempel er Loki, der har en jätte som far og en mor fra asernes gruppe. Det er denne herkomst, der betinger, at aserne må acceptere ham som en af deres egne, selv om han også er deres modstander. Og det er derfor, Stjernfelt (og bag ham René Girard) tager fundamentalt fejl, når han fortolker Loki som et offer, og skriver, at han udryddes. Det er netop det, som ikke sker. Guderne kan ikke dræbe Loki, eftersom han er en af deres. De kan kun straffe ham, og det er noget ganske andet.

Der kan rettes indvendinger mod bogens detaljer, men ingen, der rækker alvorligt ved helhedens soliditet. Den ældre forskning tages med, men undertiden summarisk. Noterne er hovedsagelig en samling gode indfald, der hellere skulle være indarbejdet i teksten. I tråd med forskningstraditionen holder Stjernfelt af etymologiske forklaringer. Bortset fra at nogle af dem er tvivlsomme, kommer han herved til at dyrke den »historicisme« og »filologisme«, som han ellers tager afstand fra. Det sker f.eks., når han (uden diskussion) vælger at fortolke navnet

Loki som »låge«. Det passer ind i bogens tolkning, men i en synkron kildeforståelse hører forklaringen ikke hjemme.

Stjernerfelt behandler Nordens mytologi som en avanceret tankebygning, og det gør han ret i. Hvis han havde holdt sig til Snorris kilde, *Völuspá*, og ikke til Snorris reducerende tolkning, ville han have fundet et endnu dybere tænkt verdensbillede. Der er væsentlige mangler og fejl ved bogens mytetolkninger, men ikke desto mindre er de et klarøjet bidrag til en gammel forskningstradition. Og det er de ikke mindst, fordi Stjernerfelt formår det, som så få har gjort: Han forener denne tradition med den forskning, der nu er moderne.

Preben Meulengracht Sørensen

Wilfried Hauke: Von Holberg zu Biehl. Das dänische Aufklärungsdrama 1747-1773. Peter Lang, Frankfurt a.M., Bern, New York, Paris 1992. (Beiträge zur Skandinavistik, Bernhard Glienke (Herausg.); Bd. 10. Diss. Univ. Kiel). 466 pp., 81 sFr.

Det spændende ved denne disputats er, at den fokuserer på et stykke dansk litteraturhistorie, som ofte betragtes som en forholdsvis uinteressant overgangsfase: pusterummet mellem Ludvig Holberg og Johannes Ewald. Wilfried Hauke har dog hæftet sig ved, at overgangen fra klassicismen til den følelsesbetonede borgerlige litteratur ikke gik stille for sig. Perioden udmærkede sig netop ved, at der blev ført en ualmindelig livlig og gennemgribende litteraturteoretisk og dramateoretisk debat. I midten af 1700-tallet opstod der i Danmark en æstetisk konflikt mellem en dominant og højt udviklet komediegenre på den ene side og tendenser til fornyelsen af dramatikken (som led i borgerskabets emancipation) på den anden side. Konfliktens vigtigste antagonist var: Holberg, som i periodens begyndelse og indtil sin død i 1754 var den betydeligste danske smagsdommer og autoritet på teaterområdet, mens de centrale navne på »fornyelsens« side var J. S. Sneedorff, Charlotte Dorothea Biehl og Peder Topp Wandall.

Bogens overordnede sigte er især kortlægningen af de forskellige positioner i denne konflikt og den dramatiske smags udvikling i løbet af perioden. Fremstillingen giver indirekte også et godt indblik i den danske dramatiske kritiks professionalisering, som i periodens slutning fik en fremtrædende eksponent i Peder Rosenstand-Goiske.

Undersøgelsens tidsmæssige begrænsning er motiveret af genetableringen af teatervirksomheden ved pietistkongen Christian 6.s død i 1747 i den ene ende og slutningen af det danske oplysningsdramas udviklingsforløb omkring 1773 i den anden ende.

Undersøgelsesmateriale består overvejende af kilder, hvori eksplicit poetologiske diskussioner og udsagn kom frem. Det drejer sig fortrinsvis om sekundære tekster, bl.a. nogle epistler af Holberg, breve, tidsskriftsartikler (fra *Den patriotiske Tilskuere* og *Den Dramatiske Journal*) og fortællinger til oversat udenlandsk dramatik.

Det i sig selv ret underordnede opgør med Holberg-komediens dominans i 1700-tallets anden halvdel, får i *Von Holberg zu Biehl* en større relevans, fordi det

bliver knyttet til spørgsmålet om, hvorfor der efter Holbergs betydelige dramatiske indsats ikke senere opstod en mere fremstående dansk dramatisk tradition. Haukes hypotese er, at Holbergs enerådende dominans – som forfatter, smagsinstans og det ny teaters censor – var en af årsagerne til, at der efter Holberg ikke har kunnet opstå en original dansk dramatisk tradition, der kunne måle sig med nabolandenes.

Holberg tog i 1747 igen fat, hvor han slap i 1720'erne: med udgangspunkt i sine egne satiriske komedier. Bogen starter med en rekonstruktion af Holbergs komedie-poetik. Dernæst placerer Hauke samtlige danske dramacer, der blev offentliggjort mellem 1747 og 1771, i forhold til de to vigtigste poler i periodens poetologisk-æstetiske debat: Holbergs klassicistiske komedie-æstetik på den ene side og det følsomme drama på den anden side.

Teaterpublikummet i midten af 1700-tallet vendte sig i tiltagende grad bort fra Holbergkomedien, fordi det københavnske borgerskab ikke længere accepterede, at deres standsfæller udelukkende blev gjort til grin på scenen. Hverken de dramatiske personers grovhed, sprogets plathed eller det kun sparsomt udarbejdede handlingsforløb kunne efterhånden tilfredsstillende borgerskabets mere sofistikerede dramatiske behov. Omkring 1760 slog kravet om en mere udsøgt dramaturgi igennem i brede kredse i den danske litterære offentlighed. Kravene skyldtes borgerskabets øgede social-økonomiske betydning og selvforståelse. Mens der rundt omkring i Europa sivede »følsomme« træk ind i dramatikken – i takt med de satiriske træks nedprioritering – holdt Holberg fast ved de gennemprøvede satiriske grundmønstre fra 1720'erne. Dermed isolerede han sig selv – og sin dramatiske arvs senere forvaltere – over for en central del af det danske teaterpublikum. Holbergs påfaldende konservatisme skyldtes bl.a., at han opfattede komedien som en rigtig »national« genre, der var opstået på grundlag af typisk danske forhold og skulle være skræddersyet til det danske teaterpublikum.

I modsætning til de fleste andre europæiske lande opstod der altså i Danmark en konflikt mellem en ualmindelig højt udviklet klassicistisk orienteret komedielitteratur og borgerskabets samfundsmæssige udvikling. Det varede til ca. 1760, før der hos Sneedorff kunne spores de første spirer til en følsom borgerlig dramatik. I dette forløb udgør Charlotte Dorothea Biehls lystspil en mellemstation. Hendes dramatik var mere i trit med den borgerlige emancipation uden dog at sprænge komediegenrens rammer.

Efter det Biehlske lystspils kortvarige popularitet (1765-1769) gik smagsudviklingen i retningen af syngespillet, som efter 1770 vandt megen og langvarig yndest hos det store borgerlige publikum. Syngespillet store gennemslagskraft må forklares på baggrund af det oplyste enevældes politiske virkelighed. Hauke antyder, at den politiske situation i Danmark i anden halvdel af 1700-tallet har været med til at begrænse borgerskabets muligheder til eksplicit at formulere nye genrekrav. Syngespillet var helt blottet for henvisninger til aktuelle sociale og politiske forhold og henvendte sig udelukkende til sentimentale og underholdningsmæssige interesser hos tilskuerne.

En af de store fortjenester af *Von Holberg zu Biehl* er, at den litteraturhistoriske vanetænkning vedrørende Charlotte Dorothea Biehls forfatterskab bliver kuldkaftet. Biehls komedieproduktion udgør i Haukes argumentationsforløb forbindelsesledet mellem Holberg og Ewald. Biehls forfatterskab bekræfter samtidig, at

komediegenrens muligheder under de givne omstændigheder var ved at være ud-tømt, noget, som bl.a. kommer til udtryk i hendes besynderlige sammenblanding af satiriske og følsomme elementer. Biehl er et bevis på, at forsøgene på at omplante et følsomt indhold til komediegenren ikke længere slog til. Det gælder også Peder Topp Wandalls »alvorlige komedie« *Stedmoderen* (1767), hvori komediegenrens strukturelle krav blev opretholdt, mens de komiske sider ikke trådte umiddelbart frem. Efter den Biehlske variant var Wandalls drama endnu et skridt længere væk fra Holbergs oprindelige udgangspunkt, uden at der dog principielt opdyrkes helt nye dramatiske muligheder uden for komediegenrens grænser.

Hauke konkluderer, at den æstetiske udvikling i retning af en alvorfuld borgerlig dramatik gik i stå i begyndelsen af 1770'erne, og at et endeligt opgør med den Holbergske komedietradition aldrig rigtig fandt sted. En af de afgørende teaterhistoriske hændelser var, at teatret på Kgs. Nytorv efter 1772 blev sat under administration, og at Hofteatret blev opløst. Resultatet var, at teatret på Kgs. Nytorv tabte sin relative selvstændighed, og at der efter 1773 kun var ét teater tilbage i hovedstaden, som måtte forvalte Holbergs komedie-arv, imødekomme aristokratiets behov på opera-området og også imødekomme borgerskabets behov for følsom dramatik. Sammensmeltningen af disse vidt forskellige teaterbehov fremmede udviklingen af syngespillet. Syngespillet var et drama-æstetisk kompromis, og denne blandingsform fik snart status som den national-patriotiske genre par excellence, lige præcis som Sneedorff havde spået.

Som et bevis på sin tese, at oplysningsdramaets udvikling slutter i 1773, beskæftiger Hauke sig til sidst med Charlotte Dorothea Biehls drama *Euphemia* (1775), et af de få originale danske eksempler på et borgerligt sørgespil, som forskningen indtil nu har overset. Den konsekvente tematiske udviklingslinje, som Hauke påviser i Biehls forfatterskab, lægger klart op til nærmere udforskning: for eksempel m.h.t. Biehls tematisering af forholdet mellem kønnene og kønsrollerens sociale dimensioner i hendes dramatik.

En af de få indvendinger imod bogen er, at den valgte terminologi i diskussionen omkring Peder Topp Wandalls »alvorlige komedie« *Stedmoderen* virker forvirrende: kan man fastholde betegnelsen komedie, når genrekravene er så opløste, som det her er tilfældet?

Et mere væsentligt kritikpunkt er – selvom bogen giver et afbalanceret billede af den danske dramatiske kritiks opståen og fejden mellem Rosenstand-Goiske og forfatteren og teaterdirektøren Niels Krog Bredal i anledningen af Bredals syngespil *Thronfølgen i Sidon* – at man kan bebrejde Hauke for kun at nøjes med en lidt spinkel ekskurs om fejdens samfundsmæssige og politiske forudsætninger. Fejden mellem Bredal og Rosenstand-Goiske var jo i høj grad betinget af den politiske magtkamp inllem enevælden og Struensees reformpolitik. Det var disse konkrete politiske omstændigheder, der bl.a. medførte en betydelig lempelse af trykkefriheden i 1771, som netop var en væsentlig forudsætning for, at Rosenstand-Goiske kunne profilere sig som uafhængig borgerlig kritiker.

Von Holberg zu Biehl er et knæk for Holbergs sakrosankte status: hans enerådende position som litterær autoritet blev snart en betydelig hæmning for den danske dramatiske udvikling. Eksempelvis var Holberg med til at lukke helt af for opblomstningen af det borgerlige sørgespil, som udviklede sig andre steder i Europa. En af Haukes mere yderliggående hypoteser: at det måske netop skyldes

Holbergs dominans, at der aldrig er opstået en rigtig dramatræditiion i Danmark, kan dog ikke besvares inden for denne bogs rammer og bliver hængende i luften.

Ikke desto mindre er en af bogens betydelige landvindinger, at den kortlægger en forholdsvis overset periodes litterær-æstetiske brydninger med stor sans for detaljer og med en del nyt kildemateriale, som også andre vil have stor gavn af i deres fremtidige beskæftigelse med Holberg-arven.

Henk van der Liet

Der dänische Gesamtstaat. Kopenhagen – Kiel – Altona. Herausgegeben von Klaus Bohnen und Sven-Aage Jørgensen. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992 (Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung Band 18 = Zentren der Aufklärung IV). pp. 213. DM 96.

Vi lever i en tid, hvor samlinger af specialstudier gerne optræder indsvøbt i monumentale titler. *Der dänische Gesamtstaat* er lige så lidt en bog om den danske helstat, som blev begravet i det 19. århundrede, som *Dansk Identitetshistorie* er en historisk fremstilling af dansk identitet, hvis nu der findes en sådan tingest.

Det betyder ikke, at disse bøger er mindre interessante, end hvad titlerne lover; særlig hvis de blander specialstudier med oversigtsartikler, som både *Dansk Identitetshistorie* og den foreliggende bog gør. Den er resultatet af en interdisciplinær konference, som Lessing-Akademiet foranstaltede i Eutin i Holsten, hvor fire forskere fra København, tre fra Jylland og to hver fra Hamborg og Kiel holdt foredrag – en sammensætning, som temmelig nøje svarede til det talnæssige forhold mellem dansk og tysk i den gamle helstat. Men opmærksomheden var denne gang ikke, som i *Dansk Identitetshistorie*, rettet så meget mod forholdet mellem dansk og tysk i helstaten som mod den rolle, helstaten, eller nogle grupper og individer i den, spillede i den tyske oplysning. At Danmark i mindst et halvt århundrede var et vigtigt centrum for tysk åndsliv, hører til de fakta, som i de danskes bevidsthed er blevet fortrængt siden helstatens fald. Og eftersom alle bidrag i dette bind præsenteres på tysk, er der måske ikke en alt for stor chance for, at denne tingenes tilstand forandres, for i den store *Dansk Identitetshistorie*, som vel nu står i de fleste danske biblioteker, er dette kapitel stort set blevet forsømt. *Der dänische Gesamtstaat* som en del af en serie slutter sig til tre tidligere studier af regionale oplysningscentre, som behandlede Riga, Halle og Leipzig.

Bogen åbnes med en myndig oversigt af historikeren Ole Feldbæk over »Dänisch und Deutsch im dänischen Gesamtstaat im Zeitalter der Aufklärung« (7-22), som i stor udstrækning er en sammenfatning af hans mere detaljerede fremstilling i første bind af *Dansk Identitetshistorie*, men som også optager mere almindelige synspunkter, som dér kom til kort. Han påtaler de danske historikers forsømmelse af alvorligt arbejde med ånds- eller idéhistorie ved siden af politisk, social og økonomisk historie, og manglende vurdering af vægten af det tyske bidrag i oplysningstiden. Han påpeger også, at danske encvældige konger ikke kunne gøre, hvad de ville, men var nødt til at tage hensyn til de interesser, som i Norge artikuleredes gennem embedsmænd, som lyttede godt til de lokale ønsker, og i Danmark og i hertugdømmerne gennem godsejerne, som stort set forvaltede

landet. Dertil kom mere og mere de dannede borgerlige danskere i byerne, der vandt gehør for et fædrelandsbegreb, som accentuerede snarere end slettede latente nationale spændinger. Deres frimodighed og selvtilid var i høj grad et oplysningsfænomen, men deres spirende nationalisme var et tegn på, at den kosmopolitiske oplysning, som var de tysksprogede reformsindede embedsmænds og skribenters naturlige hjemsted, var på vej ud.

Hamborghistorikeren Kersten Krügers »Möglichkeiten, Grenzen und Instrumente von Reformen im Aufgeklärten Absolutismus: Johann Friedrich Struensee und Andreas Peter Bernstorff« (23-47) er en punktstudie, som knytter sig mere direkte til oplysningstemaet. Både Struensee og Bernstorff var oplysningsmænd, men i synet på regeringens og forvaltningens funktioner adskilte de sig meget fra hinanden. Outsideren Struensee nærede mistro til kancellernes embedsmænd og prøvede at tage enevælden på ordet: Med en strøm af kongelige kabinetsordrer skulle reformerne piskes igennem. Høegh-Guldberg havde meget imod Struensees reformiver, men ikke så meget imod hans politiske fremgangsmåde; tilmed *indfødsretten* (som her lidt misvisende kaldes »Indignatsgesetz« i stedet for »Indigenatsgesetz«) så dagens lys som kabinetsordre. Bernstorff kom godt ud af det med departementerne. Han var tålmodig nok til at kunne vente, til der var tilstrækkelig konsensus om den retning, reformerne skulle tage; gehejmestatsrådet arbejdede i samråd med forvaltningen og lod sig lede af omsorgstanken mere end af abstrakte principper. I sin merkantilistiske politik var Bernstorff bundet til en ældre tids idéer, men i landbrugs- og uddannelsesreformerne satte den praktisk tænkende oplysning sig et varigt monument, selv om det tog årtier, førend de blev gennemført.

Billeskov Jansens »Universität Kopenhagen und Ritterakademie Sorø« (51-67) har oversigtskarakter; det er intet mindre end en kort historisk oversigt over den højere uddannelse i kongeriget siden reformationen. Man får et indblik i de forskellige fakulteters styrke og indretning – præster var det største praktiske behov for akademikere, den lutherske stat havde, og derfor var det teologiske fakultet længe det største. Dette gjaldt ikke akademiet i Sorø, hvor de unge adelsmænd fik deres uddannelse, men også dér havde de klassiske sprog en fremherskende stilling. Forelæsningerne blev holdt på latin eller tysk, og det var tilmed forbudt professorerne at tale dansk med studenterne. Her førte oplysningen til et brud med traditionen. For Holberg og for Sorøprofessorer som Sneedorff og Guldberg var det givet, at undervisningen skulle ske på dansk, ikke fordi de var nationalister, men fordi tanker og følelser med modersmålet skulle nå de dybeste lag i elevernes sind. I Sorø var målet en udvikling af det franske ideal af *l'honnête homme*, København uddannede fagfolk med de rette kvalifikationer – ikke underligt at København voksede, og Sorø skrumpede ind. Mærkeligt nok har ingen af udgiverne rettet de danske genitiver (»Kopenhagens Universität«, »Dänemarks Rechtsvorschriften«, »Amalienborgs Botanischer Garten«) i denne ellers velskrevne artikel.

Germanisten, historikeren og landsbibliotekaren Dieter Lohmeiers bidrag »Die Universität Kiel als Stätte der Aufklärung« (68-90) er en punktstudie, som nøje fokuserer på konferencens tema, oplysningen, idet den behandler Kiel-universitetets genopbygning efter forliget mellem det Gottorpske hus, repræsenteret af Katarina II af Rusland, og kongeriget Danmark. Den ledende skikkelse i den-

ne proces var hofprædikanten Johann Andreas Cramer, hvem Struensee i 1771 havde forvist fra København, og som efter et mellemspill i Lübeck kom til Kiel i 1773 som professor primarius i teologi og universitetets prokansler. Hans indflydelse hos kuratoren Detlev Reventlow og A.P. Bernstorff som chef for det tyske kancelli førte til, at professorer blev tilkaldt, som måske ikke var de største videnskabsmænd, men som arbejdede nidkært på at lade videnskaben komme den almindelige borger til gode, såsom filosofen og matematikeren J.N. Tetens (som bl.a. skrev *Versuch einer Mathematik zum Nutzen und Vergnügen des bürgerlichen Lebens*) og pædagogen og filosofen Martin Ehlers (en typisk bogtitel: *Von den Pflichten, welche Staatsbürger in Zeiten des Getreidemangels oder der Theuerung gegen ihren Staat zu erfüllen haben*). Denne iver for at virke for almenvællet gav sig udtryk i det i 1786 af August Niemann stiftede Schleswig-Holsteinische patriotische Gesellschaft, som fra 1787 publicerede *Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte*, hvor en mængde aktuelle spørgsmål blev taget op, mestensdels med hensyn til ønskelige reformer. 1770'erne og 1780'erne var en tid, da der herskede en tolerant ånd, hjulpet af den mådeholdenhed, som de ledende mænd viste, og hverken professorer eller studenter kom på kant med myndighederne. I 1790'erne, under indtrykket af den franske revolution, blev klimaet barskere. I 1794 mistede C.F. Cramer, Johann Andreas' søn, sit professorat i græsk, fordi han i en artikel havde prist den franske girondist Pétion; universitetets protester hjalp ikke, og det blev værre, da Fritz Reventlow i 1800 blev kurator. Oplysningstidens idéer havde dog fået en fast grobund ved universitetet, og Lohmeier slutter sin fremstilling med Dahlmanns tale efter slaget ved Waterloo, hvori han formulerede den politiske liberalismes program.

En anden historiker, Franklin Kopitzsch, fra Hamborg giver i »Altona – ein Zentrum der Aufklärung am Rande des dänischen Gesamtstaats« (91-118) et fascinerende billede af et sted, hvor religiøs tolerance og borgerlig aktivitet ikke var en frugt af oplysningen, men havde ældre rødder. Da det ikke lykkedes den danske krone at sælge den lille by, som tilfaldt den med herresædet Pinneberg i 1640, til Hamborg, gav Frederik III den handels- og toldprivilegier og gjorde den til Nordens første frihavn. Den blev for to tredjedele vedkommende ødelagt af svenskerne i 1713 men kom sig ret hurtigt igen, og fik efterhånden et handels- og fiskeriinstitut, en mønt, en bank og flere skibe end Hamborg. Men mere bemærkelsesværdig var den tolerance, som kunne sammenlignes med den, der rådede i Holland. Mere end fire femtedele af befolkningen var luthersk, jøderne udgjorde næsten 10%, resten var reformerte, katolikker og mennoniter. Allerede i 1670'erne kom den første avis og det første ugeblad, og i det 18. århundrede var *Reichspostreuter* og *Altonaischer Mercurius* to vidt udbredte blade. Den lærde skole, Christianeum, blev til et samlingspunkt for videnskabelige interesser, som skabte et offentligt forum i *Altonaische gelehrte Zeitungen*. I de tolv år, Struensee var stadslæge dér, kom han i kontakt med mange kredse, hvor religiøse, politiske og praktiske spørgsmål blev diskuteret, bl.a. af landsretssagføreren Georg Schade, stifteren af Allgemeine Gesellschaft der Wissenschaften, som måtte bøde for sin deistiske publikation *Religion der Adepten* med femten år på Christiansø. Fra 1761 underviste pædagogen J.P. Basedow ved Christianeum og udviklede sine idéer om en ny skolereform, 'filantropinen', som det dog ikke var ham forundt at virkeliggøre i Altona. Fra 1778 stod Christianeum også åben for jødiske elever –

den første af dem konverterede til kristendommen og blev luthersk præst. Societetslivet blomstrede, og Kopitzsch skitserer et helt galleri af litterater og publicister, som holdt diskussionen om åndelige og praktiske spørgsmål i gang – i et leksikon fra 1796 opføres 65 forfattere i Altona mod 58 i Kiel. I 1790'erne, da frygten for revolutionær agitation på andre steder skærpede censuren, var Altona et af de vigtigste publikationssteder i Europa; den af Struensee indførte trykkefrihed forblev i kraft i Slesvig-Holsten til 1799. Altonas blomstringstid faldt således sammen med den kosmopolitiske oplysnings. I nationalismens tid svandt byens udstråling, og handelsprivilegierne blev afskaffet, i 1853 den sidste toldfrihed. Kopitzsch vil spore en fremskridtsvenlig og republikansk tradition op til Weimarrepublikken; med indlemmelsen i Hamborg 1937 tabte byen sin politiske selvstændighed.

Anders Pontoppidan Thyssen, som i 1984 publicerede et tobindsværk *Herrnhutersamfundet i Christiansfeld*, er den selvfølgelige autoritet til at tale om »Die Brüdergemeinde als Bindeglied zwischen Deutsch und Dänisch« (119-31), et bidrag, hvori linjerne trækkes op til nutiden. Zinzendorf blev indbudt til Christian VIs kroning i 1730 og gjorde stort indtryk ved hoffet. Man ville tro, at herrnhuterne i Christian VIs stærkt pietistisk prægede regeringstid havde fundet den bedste grobund for deres missionsaktiviteter – som jo også strakte sig til de danske kolonier og til Grønland – men allerede i 1730 tog kongen afstand fra Zinzendorf, og mellem 1740 og 1770 var brødre menigheden i praksis forbudt. Det hindrede dog ikke, at den voksede illegalt – i København eksempelvis fra 29 medlemmer i 1740 til 435 i 1770; og det var ikke mindst den økonomiske blomstring, som udmærkede de tyske og hollandske menigheder, der vakte interesse for stiftelsen af en by efter samme linjer på dansk grund, hvilket skete i 1772. Initiativtageren var J.F. Struensees bror Carl, og i løbet af de følgende tre decennier blev Christiansfeld til en socialt stramt organiseret håndværks- og handelsby af internationalt tilsnit. I de første år var befolkningen tysktalende, men tilstrømningen fra de danske landsdele og ikke mindst fra Norge og Sverige var livlig, så de tyske brødre ved århundredets slutning kun udgjorde en tredjedel. De to kostskoler for drenge og piger nød stor anseelse, og elevernes baggrund gør det klart, at det var eliten, som sendte sine børn til Christiansfeld.

Napoleonskrigenes og den derpå følgende landbrugskrisens barske økonomiske klima var et svært slag for menigheden, og uenighed i religiøse og moralske spørgsmål svækkede sammenholdet. Et nyt opsving kom med tyskeren Phillip Jacob Roentgen, i Christiansfeld fra 1827, og danskeren Niels Johannes Holm, som blev tilkaldt i 1834. I 1840'erne kom der igen store skarer til festerne i Christiansfeld, og den af Holm stiftede missionsforening fandt vid tilslutning i Sønderjylland. Den voksende tysk-danske modsætning i Slesvig vedrørte først ikke herrnhuterne, der som menighed følte sig hævet over det nationale; men med krigens udbrud i 1848 blev situationen vanskelig. Roentgen reagerede først *mod* det slesvig-holstenske oprør, men da nogle præster og embedsmænd i hans vennekreds blev anholdt, ændredes hans indstilling, og da de preussiske tropper kom til Christiansfeld, hilste han dem velkommen. Efter 1851 var ledelsen dansk, efter 1864 tysk, og den danske præst blev afskediget på de preussiske myndigheders anmodning. Alt dette skabte bitterhed indenfor menigheden, og den hurtige industrialisering i Tyskland berøvede Christiansfeld byens økonomiske grundlag.

Brødrene kom efterhånden i mindretal i Christiansfeld, og kostskolerne blev forvandlet til lokale skoler. Traditionen var dog så stærk, at menighedsrådets protokol blev ført på tysk indtil 1945, og gudstjenesten var tysk hveranden søndag. Efter anden verdenskrig har menighedens fordanskning været fuldstændig, og menighedslivet adskiller sig næppe fra folkekirken.

Man kan stole på, at et bidrag fra Leif Ludwig Albertsen både er underholdende, provokerende og tankevækkende. Man kan også befrygte, at han er for utålmodig til altid at udføre sin argumentation med den fornødne omhu, så mens han en overgang synes at fortabe sig i detaljer, tager han i næste øjeblik et spring og tror, at læseren allerede er overbevist om 'quod erat demonstrandum'. Dette sker også på sine steder i »Religion und Geschmack. Klopstocks aufgeklärte Revision des Kirchenlieds« (133-44), et tema, han har udmærkede kvalifikationer til at behandle (*Lyrik der synges*, 1978, og mange salmestudier). Som en anden Kierkegaard påmindes Albertsen os om, at kristendommen i traditionelt indhold og billedsprog ikke er særlig human og slet ikke smagfuld, og god smag og humanitet var jo netop de to egenskaber, oplysningen satte højest – Goethes velkendte modvilje mod krucifikset spejler en typisk 'oplyst' holdning. Klopstock gælder for at være en rebel mod oplysningens ånd, men i sine *Geistliche Lieder* fra 1756 og 1769 viser han sig som et tro barn af oplysningen, særlig i de ældre salmer, han overtog og reviderede. Og det er ikke kun et spørgsmål om sproglig opdatering; han ville have fundet nogle af Zinzendorfs samtidige salmer lige så anstødelige. Klopstock sletter, han neddæmper, han rationaliserer, og han viser også en oplysningsmands typiske patriarkalske holdning til 'folket', og han véd, hvad der er godt, brugbart, indholdsmæssigt og sprogligt passende for det. Ikke alle Albertsens eksempler er lige slående, men der er tilstrækkeligt mange til, at man kan acceptere hans tese, som vender op og ned på den gængse forestilling om Klopstock som et af pictismen præget følelsesmenneske.

Så følger to grundige studier af udgiverne, germanisterne Sven-Aage Jørgensen (København) og Klaus Bohnen (Ålborg). Jørgensens »...vom dänischen Ende Deutschlands« (145-60) er helliget H. W. von Gerstenberg, der i 1760erne, da han levede i kredsen af tyske litterater omkring den ældre Bernstorff i København, havde et sådant ry, at Herder, på vej fra Riga til Nantes, ønskede at kunne gå i land for at træffe forfatteren af *Tändelezen* og *Gedicht eines Skalden* og udgiveren af *Schleswigsche Literaturbriefe* og *Der Hypochondrist*. Jørgensen beskæftiger sig særlig med *Gedicht eines Skalden*, som allerede i titlen dokumenterer Gerstenbergs interesse for det nordiske. Født i Tønder og i en stor del af sit liv bosat i København, kunne han dansk men lærte aldrig islandsk. Hans genopvakte skjald Thorlaugur Himintung fortæller om sit fostbroderskab med Halvard, som tog sit eget liv, da han fejlagtigt troede, at vennen var faldet i tvekamp. Kommet tilbage til livet på J. A. Cramers landsted i det 18. århundredes Danmark, mener han at være kommet til de saliges rige og anser Frederik V for Alfader. Så dette skjaldedeforsøg er helt ahistorisk, mere fyrstepris og venskabskult end opdagelse af en svunden historisk verden, hvilket Herder søgte i oldtidens levninger. I denne henseende er Gerstenberg mere lig Klopstock, som brugte de moderigtige sværmerier for en keltisk-germansk fortid af barder og skjalde til at kæmpe mod oplysningens flove fornuft og vække en (åndeligt forstået) tysk folkeånd til live på en måde, som minder om Grundtvigs senere målsætninger. Sådant en protona-

tionalistisk holdning var fremmed for Gerstenberg, som følte sig vel tilpas i den multinationale helstat. Opsatsen, som er tekstsær og konkret men ikke fortaber sig i detaljer, er rig på træffende iagttagelser og slående formuleringer.

Da Gerstenberg kom til København i 1763, fandt han en kreds af tysksprogede litterater, som havde vakt opmærksomhed langt uden for Danmarks grænser. Det var den ældre Bernstorff, skønt selv franskdannet og, som så mange af tidens tyske aristokrater, med fransk som kultursprog, der stod bagved denne gruppering af skønånder, af hvilke Klopstock, tilkaldt med den hensigt at lade ham afslutte eposet *Der Messias*, var den mest kendte. Internationalt ry vandt kredsen gennem ugebladet *Der nordische Aufseher* (1758-61), som efterhånden også kom i bogform, og dette står i centrum for Klaus Bohnens analyse »Der Kopenhagener Kreis und der Nordische Aufseher« (161-79). Så længe denne publikation udkom og blev læst i Tyskland, kan man virkeligt tale om København som et centrum for den tyske oplysning. Mest aktiv og tillige en, der havde øje for det danske, var Johann Andreas Cramer, siden 1753 hofprædikant, og det var ham, der satte tonen – en tone, som foregriber den danske guldalders morgenrøde i sin (både intellektuelle og sociale) harmonistræben, sin udslettelse af modsætninger gennem mådehold, sin forening af kristelig selvdisciplin, fornuft og følelse og individets ret til at leve sine naturlige anlæg ud, i sin forening også af moralsk og æstetisk principdiskussion og helt daglige og praktiske informationer og råd. For Lessings skarpe kritiske forstand var dette fuskeri, og mod hans angreb i *Literaturbriefe* var de tyske Københavnerne omtrent lige så hjælpeløse som et halvt århundrede senere Oehlenschläger mod Baggeseus. Deres styrke var ikke logik og systembygning men åbenhed for det nye, af Bohnen illustreret f.eks. gennem ugeskriftets Youngreception, en erkendelse af 'naturkræfterne' i mennesket i forbindelse med en følelses- og moralbetonet kristendom. Blev danskernes tempererede hedonisme og optimistiske dualisme opfundet af tyskerne? – Det er et spørgsmål, som recensenten ikke artikelforfatteren, stiller sig for på god dansk manér at drille danskerne.

I de to sidste bidrag kommer musikvidenskaben til orde. Heinrich W. Schwab fra Kiel skriver om »Die musikpolitischen Aktivitäten von Johann Abraham Peter Schulz« (181-90), et godt eksempel på oplysningstidens dannelsesoptimisme og pædagogiske iver – og et mærkeligt eksempel på dansk ømfindtlighed i Tyskerfejds tid. Schulz blev kaldt til København i 1787 som hofkapelmester, og skønt nogle af hans sange fra syngespillene *Høstgildet* og *Peters Bryllup* blev meget populære, var det ikke i første række teatret, der interesserede ham. Han troede, at musikken, og særlig sangen, var noget, der kunne og burde nå alle mennesker eftersom den talte til hjertet, til følelsen, til lidenskaberne og dermed til det, man på den tid stadig mere betragtede som menneskets centrum. Men den skulle være sådan, at alle mennesker kunne forstå og synge den, et mål, han søgte at virkeliggøre med sine *Lieder im Volkston*, som straks blev oversat af Rahbek. Det var, hvad oplysningen mente med 'folkesang', og dermed var det givet, at han ikke agtede at holde sig til Bernstorfferne, Reventlowerne og Schimmelmannerne men ville nå det danske folk med sit virke. Det kunne han ikke uden skolelærerne, og hans *Gedanken über den Einfluß der Musik auf die Bildung eines Volkes* fra 1790 førte til, at musikken blev en vigtig del af undervisningen ved det i 1791 oprettede Blaagaard Seminarium. Men han havde den uforsigtighed at

skrive, at kirkesangen ude på landet var »... ein rohes Geschrey ohne reine Intonation und Zusammenstimmung«. Han ville nok have sagt det samme om sangen i de tyske landsbykirker, men det blev altså opfattet - i det mindste af Abrahamson, forfatteren af et anonymt smædeskrift - som et arrogant angreb på det danske folk.

Det er rigtigt, at Schulz ikke var sig bevidst, at der i Danmark som andre steder fandtes en hjemlig sangkultur, som ikke trængte til oplysningspædagogernes hjælp, nemlig det, som nu forstås ved 'folkesang'. Et årti senere fik også nogle af de dannede øje på den, og det er, hvad københavneren Niels Martin Jensen belyser i sin opsats om »Die Rezeption des Volksliedes 1800«. Foregangsmanden var Herder med sin internationale folkevisesamling fra slutningen af 1770erne. Men hverken Herders samling eller Sandvigs og Nyerups *Levninger af Middel-Alderens Digtekunst* (1782/84) eller optrykket af Peder Syvs samling 1787 medtog melodier: de var rene tekstudgaver. Tyskeren J. H. Hartmanns melodi til Ewalds folkevisepastiche »Liden Gunver« i *Fiskerne* viser dog, at han må have kendt genuine danske folkevisemelodier, som for første gang blev trykt i 1814, enstemmigt, i femte bind af *Udvalgte danske Viser fra Middelalderen*, senere en udtømmelig kilde for romantiske folkeviseinteresserede komponister. Vejen til populariteten viste holsteneren Peter Grönland i 1818 med sine klaverudsætninger af svenske folkeviser, en vej som Weyse, Gade, Berggreen og mange flere skulle følge fra 1840erne. Angrebet på Schulz kom fra en ikke-musiker, og det er ikke mærkeligt, for der fandtes vel ikke noget område i kulturen, hvor tyskere og danskere samarbejdede mere intimt og harmonisk i helstaten end netop musikken. Ordene skiller, musikken forbinder - denne trivielle sandhed viste sin kraft også i oplysningstiden.

Helstaten var ikke en moderne boligejendom med ens lejligheder, men en indviklet gammel bygning med mange trapper, gange og hjørner. *Der dänische Gesamtstaat* er ikke nogen plan over den, men en inspirerende rundvisning i nogle af dens sale og afkroge, hvor hver læser sikkert hilser nogle ting med genkendelsens smil, men hvor han lige så sikkert lærer noget nyt og spændende. Bogen er smuk og omhyggeligt produceret, fejlene er få og forholdsvis trivielle, kun på s. 197 leder udeladelse af en negation til, at teksten siger det modsatte af, hvad der menes.

Hans Kuhn

Vivian Greene-Gantzberg: Herman Bang og det fremmede. Gyldendal, København 1992. 140 s., kr. 268.

Den amerikanske forsker Vivian Greene-Gantzberg, der i 1990 udsendte et udvalg af Herman Bangs udenrigspolitiske journalistik i Gyldendals Kulturbibliotek, har fortsat sit arbejde med forfatterskabet - denne gang i en flot opsat og rigt illustreret bog om Bangs forhold til det fremmede. Hendes udgangspunkt er, at Bang egentlig hele livet forblev en fremmed, hvad enten han virkede sær, søgt og udansk i Danmark (Georg Brandes' karakteristik i 1901, jf. s. 63), eller han stræbte efter at bane vej for sin egen prosa i Tyskland og for moderne nordisk

dramatik i Frankrig. I bogen, der i stort omfang bygger på ukendt Bang-materiale, herunder utrykte foredrag, breve, manuskripter og fotos indsamlet fra 23 biblioteker, institutioner og museer, vil Greene-Gantzberg betragte de »fremmede momenter, der var formgivende for Bangs identitet« (s. 9). Emnet er noget af et fund. Bang er blandt de rejsende forfattere i dansk litteratur, der drager rastløst omkring hele livet uden at finde noget blivende hjem, men som samtidig skriver enestående indfølelse om dansk hverdagsliv (andre er Jens Baggesen og H. C. Andersen).

Man glæder sig over at få samlet en række betydelige portrætfotos af Bang, gengivet godt i stort format, og over en række atmosfærebilleder af menneskelige og bymæssige miljøer, han helst færdedes i. Man må så tilgive tilrettelæggeren Austin Grandjean, at et par postkort fra den gyldne stad Prag, skuepladsen for Bangs store kærlighed, er sat ned i frimærkeformat (s. 29 og 31), – og kan til gengæld undre sig over, hvad nærbilledet af Bangs hvidvestede mave på omslagets bagside vel skal betyde. Kuriøst er det, at Bangs ubarmhjertige karakteristisk af den tyske kronprins Friedrich Wilhelm – en stor bredskuldret mand med vældigt sort skæg og hår, tysk kejser som Friedrich 3. i 99 dage i 1888, til en strubekraft gjorde det af med ham – illustreres (s. 15) med et postkort. »Unser Kronprinz«, der har en mistænkelig lighed med hans smækre barnebarn, kronprins Wilhelm (død 1951), søn af Wilhelm 2.

Vivian Greene-Gantzbergs tekstdel er desværre, trods anbefalende forord af Villy Sørensen, problematisk. Der er hverken tale om en litterær eller en biografisk studie: hun vil ved at gengive en række af Bangs indtryk af det fremmede gøre opmærksom på hans »kompleksitet som forfatter og hans betydning for vore dages læsere« (s. 9). Det bliver dog i praksis ved det usorterede komplekske – en sammenfatning af hans betydning giver hun ikke. Otte afsnit demonstrerer tematiske sider af Bang og har oftest titler efter Bangs journalistiske pseudonymer, mens kronologien er skudt noget, dog ikke helt, i baggrunden. Denne plan er mere åndrigt udtænkt end konsekvent udført. Således hedder et afsnit *Alceste* (hvad der tidligere s. 21 er forklaret som den selvopofrende), men det handler om Bangs fornærmelige artikel mod det tyske kejserhus 1885-86, hans anmeldelse af en national bog af den østrig-ungarske kronprins Rudolf, kærlighedsaffæren med Max Appel i Prag i 1886-87 og et konsekvensløst møde med den unge smukke kroatisk skuespiller Ivo de Raic i 1904. At disse begivenheder tilsammen specielt illustrerer selvopofrelse, er det svært at få øje på – navnlig når man sammenligner med det lige så tilfældigt blandede indhold af de følgende afsnit. Det afsluttende hedder *Den sidste Danske* – titlen på Bangs opgivne roman fra begyndelsen af 1890'erne – men beskriver den Atlant- og USA-rejse i januar 1912, der skulle blive Bangs sidste. Afsnittet godtgør ikke på nogen måde en fortrinsret hos Bang til at bære denne titel. Danskhedsbegrebet døde da bestemt ikke med Bang.

Bogen virker umiddelbart i nogle henseender alt for indforstået i forhold til en almindelig læser. Det er til en vis grad et spørgsmål om (svigtende) redigering og (dårlig) verificering. Greene-Gantzberg går generelt ud fra, at læserne kan Bangs liv og værker og nævner således selvmordsforsøget i 1890 og flugten til Paris i 1893 uden videre forklaring (s. 35). Hun henviser ganske vist læseren til tidstavlen bagi, men også den har forvirrende enkeltheder. Ved Bangs fødeår 1857 omtaler hun hans fødeø Als som »tidligere prøjsisk område«, hvad øen bestemt ikke

var i 1857, og hvad ingen dansker af i dag ville finde på at kalde den på grund af de 56 år mellem 1864 og 1920. Bogens omslagsbillede af Bang, gengivet ubeskåret s. 14, er i billedteksten dateret til Stockholm 1883, men skal man tro tidstavlen – det skal man ikke! – var Bang ikke i Sverige før 1884 (Bangs håndskrevne datering på fotografiet til 20.4.85 – hans 28-års fødselsdag – kan selvsagt være en senere påskrift). Bangs og Appels forhør hos Pragerpolitiet dateres i selve bogens tekst – korrekt – til 1886 (s. 27 og 30), men efter tidstavlen kom de to først til Prag i juli 1887. Ved 1906 anfører tidstavlen, at Johannes V. Jensen angreb Bang for hans tyskvenlige ideer, mens teksten tidligere i bogen (s. 98) meddeler det rigtige: at Bangs omvendelse til forsvarsven var årsagen, hvad der tværtimod bragte ham på kollisionskurs med Tyskland; af de to var Johs. V. Jensen i øvrigt formentlig den mest tyskvenlige. Tidstavlen er således et tvivlsomt alibi for bogens rodede komposition.

Bogen er en art udstilling på tryk: billeder og billedtekster skal læses i vekselvirkning med den egentlige tekst – hvad læseren dog ikke instrueres om nogen steder. Men også her opstår midlertidige gåder. På s. 47 bringes et billede af et attentat på Café Terminus i Paris med Bangs medlidende kommentar til henrettelsen af morderen som billedtekst, men først på s. 49 behandler hovedteksten sagen; her er det i øvrigt uopklaret, hvad Greene-Gantzberg mener med »Paris' bombardement i 1892«. På s. 51 omtales Bangs besøg i skuespillerinden Réjanes hjem, men man skal blade om til næste side, før man får at vide, hvem hun er. En indforstået billedtekst på s. 54 om Maurice Bignon bliver aldrig udbygget og efterlader læseren med et spørgsmålstegn. Den indledende sætning på s. 62 om Georg Brandes' opfattelse af Bangs outsider-position forudsætter kendskab til indholdet af en billedtekst, der først bringes på s. 63. Hvorfor en passage fra Bangs forsvarsvenlige udtalelser om Danmarks værn er anbragt i et underafsnit betitlet *Herman Bang om tyske modsætninger* (s. 98), forbliver uvist.

Det kollageagtige, flimrende og usammenhængende er nok Bangs egen specialitet, men hos ham var det i virkeligheden omhyggeligt planlagt og meningsfuldt, ligesom kaos er det i et godt modernistisk digt. Som forsker fører Greene-Gantzberg sig nærmest frem i postmodernistisk smag, når hun finder alt interessant og brugeligt, hvor abrupt det end præsenteres.

Hvis læseren i disse (og flere) tilfælde kan føle sig uvidende, kan han i andre savne kvalificeret kommentering. Når Bang i første afsnit beskrives som *En løsganger*, kunne det overbevisende have været forklaret ud fra den lede ved den danske forfatningskamp mellem Venstre og Højre fra især 1877, der også havde givet en »brandesiansk« forfatter som Drachmann åndenød. Og når Bang i et andet afsnit – med et citat fra Thomas Mann – betegnes som *En Profet udenlands* med Greene-Gantzbergs følgende definitive udtalelse: »Herman Bang var Danmarks store politiske profet« (s. 59), kunne en nøgtern kommentar til effekten af hans profetier i almindelighed nok være på plads: tog nogen ham overhovedet alvorligt som politisk kommentator? Forhåbentlig ikke – for det fremgår, at han mente, at udenrigskorrespondenter bedst kunne skrive deres reportager hjemme i fred og ro ved at bruge deres fantasi på oparbejdet viden (s. 56-57).

Disse indvendinger mod fremstillingen betyder ikke, at man ikke kan have udbytte af bogen. Men man bringer det hjem på tværs af den irritation, kompositionen næsten konstant skaber.

En langt alvorligere indvending må rettes imod den miserable tilstand, de autentiske tekster gengives i. Det er ikke mærkbart, at erfarne forskere som professorerne Billeskov Jansen og Per Ørngaard og dr. phil. Niels Barfoed skal have bistået udgiveren (jf. takken s. 12).

Der er banale problemer med *aa* og *å*, med stort begyndelsesbogstav i substantiver og med *-nn-* og *-ll-* over for *-nd-* og *-ld-* i modalverberne (se s. 15, 24, 38, 43, 52, 54, 58, 86, 88, 89, 93, 103, 109). Allerede dette er ikke videre tillidvækkende. Det er i orden, at Bangs fremmedsprogede tekster oversættes til moderne stavedansk, men hvorfor omfatter oversættelsen ikke stedsangivelsen »Rønne auf Bornholm« (s. 69)?

I en række tilfælde giver bogens eget illustrationsmateriale gode muligheder for at eftergå udgiverens transkription og/eller oversættelse af håndskrevne dokumenter. Resultatet af en sådan kontrol er ikke opløftende.

På s. 22 har Bang understreget ordene »sehr«, »immer« og »Alle«, men de er ikke kursiveret i oversættelsen. Til Pragerpolitiets forhørsprotokol, gengivet på s. 27, har Bang oplyst, at han var »heimatsberechtiget« i København, hvad billedteksten oversætter til »beskæftiget«; Greene-Gantzberg udelader, at referenten tydeligt i protokolteksten har tilføjet et »jetzt« foran »preußisches Gebiet« (om Als). I øvrigt kunne det vel have fortjent en kommentar, at Bang i Prag opgav sit fødselsår til 1859! I den affotograferede dedikation på s. 33 udelader transskriptionen et »an« efter »Erinnerung«, hvad man dog ellers med gengivelsen af skrifttrækkene i 1/2 cm's højde har svært ved at overse. Et afbildet postkort fra Bertha von Suttner på s. 60 kan uden større vanskeligheder læses: »Gehrter Dichter Ich fand Ihre Karte u. das Blatt. Den Artikel hab' ich mir übersetzen lassen – tausend Dank für das viele Schöne, das Sie da sagen. Habe ja zahlreiche Zeitungsberichte erhalten – aber was wiegen deren 100 gegen einen, gezeichnet H. Bang? Mit herzlichstem Händedruck B. Suttner«; udgiverens danske tekst lyder: »Kære digter, jeg fandt Deres bog og bladet. Artiklen, som stod i det, har jeg fået oversat. Tusind tak for alt det kønne, De siger i den. Har De fået talrige Avisartikler. Men hvad vejer 100 imod en H. Bang? undertegnet i hjerteligste Taknemlighed. B. Suttner«. Et længere brev fra Peter Nansen, skrevet på tysk 19. september 1912 til Bangs Berlinerlæge vedrørende en eventuel posthum offentliggørelse af Bangs beskrivelse af sin homoseksualitet, er affotograferet i helhed på s. 83-84, men den danske oversættelse s. 82 udelader uden markering 4 1/2 linjes tekst: »Vielleicht werde ich anders urteilen, wenn ich die Confessions gelesen habe. Ich bitte Sie vorläufig nichts zu thun, bevor Sie mir Gelegenheit gegeben haben das Manuscript zu lesen« – ikke uinteressant; Nansens understregninger i brevet er for resten heller ikke medtaget. På billedet s. 101 kan Bangs afskedsord til Budapest klart læses som en hyldest til »la joie Hongroise«, mens udgiverens tekst usyntaktisk transkriberer til »la joie Hungaria«. Ved Bangs postkort til Chr. Houmark på s. 107 transskriberes den uproblematisk tekst mangelfuldt: »et« foran »sant Ord« er understreget, »to« udelades foran »udsolgte Oplæsninger«, »er« udelades foran »nu her«, og der står herefter »læse« og ikke »tale«; til gengæld indsættes et ikke-eksisterende »tage« foran »til Berlin«, mens »gaa« udelades foran »over Atlanten«. Ak ja. Endelig: hvorfor er Bangs store, ligeledes i helhed affotograferede brev på tysk til Ossip Melnik fra USA 1912 (s. 112-113) ikke oversat?

Også med trykte tekster sjusket. På s. 22 henvises der til en redaktionel introduktion af Bangs berygtede kejserhusartikel i et anarkist-blad udgivet i USA: »Således indledtes Bangs artikel i den tysksprogede avis«; men reproduktionen af avissiden på s. 20 demonstrerer med al ønskelig tydelighed, at »manchetten« var en efterskrift til Bangs spalter.

Når det ser sådan ud med de citater, læseren umiddelbart kan eftergå i bogens egne illustrationer, gad man ærlig talt vide, hvor pålideligt udbyttet af de øvrige kildestudier er. Citatet på s. 35 fra Bangs manuskript til *Den sidste Danske*, nu på Det Kongelige Bibliotek, fylder 15 linjer og opviser 18 læsefejl (forkert tydede ord, udeladte ord, manglende respekt for understregninger og accenttegn, forkert tegnsætning). Udgiveeren, der vist ellers er en beundrer af Bang, viser ingen sans for hans minutiøse instrumentering af sproget. Et andet manuskriptcitater, på s. 97, lyder: »Denne Herre var altsaa Prøjsens Regeringspræsident for det bureaukratiske Prøjsen«. Et sært udsagn – i manuskriptet i NkS 2353 2°, som endda er maskinskrevet, står der: »Denne Herre var altsaa Prøjsens Regeringspræsident, Repræsantant for det burcaukratiske Prøjsen«. Hele sætningen er for resten overstreget af Bang, hvad en moderne udgiver bør bemærke.

Bogens dansk, som angiveligt er poleret af forfatteren Lone Diana Jørgensen, er usikkert. Hvad betyder mon s. 19 udsagnet om, at pseudonymet »Hr. Manbang« er »et prædikat, der næppe ville hemmeligholde forfatteren til *Punchs* 'Kadaver-Lyrik' fra 90'erne«? (Og hvorfor får læseren ikke en forklaring på, hvad *Punch* er, og på hvem der har brugt udtrykket »Kadaver-Lyrik«?). På følgende side hedder det, at pseudonymet Bernhard Hoff »forsegler« artikler om økonomiske kriser og svindel? Man gætter vel meningen, men korrekt dansk er udtrykket ikke.

Man kan i mangt og meget undskylde Greene-Gantzberg, der med en åbenbar manglende erfaring som skriftlæser og dansk filolog og antagelig på ubekvem fysisk afstand af trykkeriet har skullet klare udgivelse og korrektur. Men det store kvalitetsforlag Gyldendal kan ikke være bekendt at udvise en sådan ligegyldighed imod det tekstvidenskabelige niveau, at det lader en udenlandsk forsker i stikken med problemer, som en kompetent forlagsredaktør eller en til lejligheden hyret konsulent nemt kunne have reddet hende fra. Nu kan man ikke citere fra bogen i videnskabelige sammenhænge.

Vivian Greene-Gantzberg staver beskedent sit navn med små begyndelsesbogstaver. Forlaget beregner sig trods støtte fra tre fonde den eksorbitante sidepris af 1,90 kr. for »Herman Bang og det fremmede«.

Flemming Lundgreen-Nielsen

Jordens Elsker. Synspunkter på Johannes V. Jensen. Red. af Bo Elbrønd-Bek og Aage Jørgensen. Akademisk Forlag, København 1989. 268 s., kr. 218.

Johannes V. Jensen. Himmerlænding Dansker Kosmopolit. En Billedbog med tekster af Bo Elbrønd-Bek og Aage Jørgensen. Farsø Bibliotek, Farsø 1992. 64 s., kr. 40.

»Huset med de alt for mange vinduer og de alt for mange børnefødsler«, kaldte man i sin tid Johannes V. Jensens (JVJs) fødehjem i Farsø (cf. Jens Andersen, *Thits Billedbog* (1992), 14), og besøgende i dyrlægeboligen på hovedgaden, som i dag er indrettet til museum, kan ved selvsyn konstatere at forholdene må have været trange. Det er ingen lige sag at forestille sig hvordan en digter med så snævert et udgangspunkt kunne blive en af sit lands mest vidtfavnende, så det er med god grund at Farsø Bibliotek har udsendt en billedbog med tekster om *Johannes V. Jensen. Himmerlænding Dansker Kosmopolit* som kan hjælpe gæsternes forståelse på vej.

Det gør bogen udmærket, bl.a. ved at lade læseren forstå at digteren i særlig grad var – digter! Uanset hvordan virkeligheden var beskaffen, var det digtereven det kom an på. Eller som Niels Barfoed har formuleret det: »Virkeligheden fastslås som fantasiskabning [...] Og det er i grunden en farlig konstatering midt i et digt, der bryster sig af så megen udadrettethed. Intet skildrer han virkeligere og med en friskere sansnings stempel, end det han maner op af sit eget indre med sin visionskraft, den der var og blev hans herskende evne og tillige hans bestandige problem« (36).

Citatet indgår i billedteksten til et foto af JVJ med buc og pil som fint illustrerer – med horisonten i det fjerne – at det netop er digteren der her sigter ud i rummet. Buen er ganske vist manschurisk og hjembragt fra en rejse i Østen, men skytten – i skjortærmer og med cigar i munden – virker umag i antrækket. Ikke at virkeligheden er uden betydning, men dens betydning synes ret så underordnet. Et par sider senere citeres Jørgen Elbek meget passende for den bemærkning at »som skytte skød han skævt (...) Men var han forhindret i at have sit liv i tingenes verden, så meget mere betydningsfuld bliver hans stilling i litteraturen« (38).

Mens den lille bog helt overvejende bygger på – velvalgt – dokumentarisk materiale, har dens forfattere, Aage Jørgensen og Bo Elbrønd-Bek, tidligere redigeret en større samling af andres artikler om – og synspunkter på – JVJ. Flere af billedbogens tekster, f.eks. Barfoed-citatet ovenfor, er ligefrem hentet herfra, og selve titlen, *Jordens Elsker*, dækker under ét den samme verdenserobring som billedbogens treledelede undertitel angav. Samtidig giver artiklerne naturligvis fylligere belæg for forløbet end de forholdsvis få billeder og korte citatklip kunne gøre. Eksempelvis godtgør Niels Birger Wamberg i sin opsats om »Religion og kogleri« i digterens barndomsmiljø at det ikke *bare* var digtereven som førte JVJ fra Farsø til Kosmos; åndeligt talt var der allerede ganske højt til loftet i det lavloftede dyrlægehus.

Men kan den større publikation supplere den mindre yderligere? Det mener jeg at den kan – og bedre end den selv gør. *Jordens Elsker* indledes med et par redaktionelle sider om de udvalgte bidrag, og den afsluttes med et længere essay

om »JVJ i kritisk lys«, hvori Elbrønd-Bek diskuterer en række kritikere som ikke er taget med. Bagerst i bogen er stillet en selektiv men meget relevant bibliografi over »Litteratur om JVJ« ved Aage Jørgensen. Proportionerne i denne disposition fejler intet: de medtagne tekster får så mange ord med på vejen som et overblik kræver og må så ellers tale for sig selv; omvendt er den udførligere omtale af diverse ikke-medtagne tekster rimeligvis betinget af selve deres fravær. At både forord og efterskrift dertil munder ud i refleksioner over særpræg – og advarsler mod problemer – i de respektive titler, kan kun bestyrke indtrykket af redaktionens omhu. Det er først når man går de redaktionelle tiltag efter i sømmene at visse svagheder melder sig.

Man har bevidst valgt at omgå JVJ-kritikkens koryfæer, specielt dem der som Harry Andersen og Friis, Nedergaard og Schjøttz-Christensen, har ytret sig i bogform. Det lyder rimeligt, men har ikke udelukket hverken Gelsted eller Henriques fra optagelse. Hvad man ellers er gået efter står uklart. »Repræsentativitet«? »Kvalitet«? Begge dele ville tale for Harald Nielsens kritik af *Einar Elkær*, som med rette er genoptrykt også her. Men ingen af delene ville tale for Axel Gardes artikel om JVJ som moderne lyriker, som aldrig har været genoptrykt og heller ikke fortjente at blive det. Garde er ordrig og udflydende, og selv om han gør sig visse tankevækkende iagttagelser, gør hans snørklede sætninger kun klart hvor ofte han savner dybde og konsekvens. Slet skjulte gentagelser tager megen plads op for en gennemført analyse og karakteristik.

Men kan Garde da ikke være taget med som en simpel raritet eller talsmand for kritiske lyder? I hvert fald harmonerer han dårligt med et klassisk stykke som Rifbjergs om JVJs poetiske pungbrok, med en nyoversættelse som Nils Ingwersens analyse af amerikanske symboler og scener i JVJs digtning, ja selv med et stykke konsekvent galimatias som Mads Thranholms anagrammatiske skamidning af JVJs ødipuskompleks. Mit gæt er at redaktionen har villet meddele *lidt af hvert* – fra forskellige tidsrum – heraf *det meste* af kvalitet og *i en eller anden forstand* repræsentativt. Det er også godt nok, bare ikke til en kritikhistorisk systematik som den både forord og efterskrift lægger op til.

Hvad angår forordets kritikhistoriske rids, er det bemærkelsesværdigt at man her finder det »vanskeligt at tegne et nuanceret helhedsbillede af forfatterskabet« (7) og at vanskeligheden lægges de involverede kritikere til last. »Mange kritikere har fokuseret på de øjnefaldende modsætninger, men ikke forsøgt at løse konflikten. Andre, især med tilknytning til JVJs person, forblev heroiserende« (7f). Enten kritikerne har stirret sig blinde på modsætningerne eller slet ikke har set dem, har det altså beskåret deres kritiske funktion og berettiget deres to redaktører til at distancere sig fra dem med løftede pegefingre.

Så meget ønskeligere ville det have været om Elbrønd-Bek i sit efterskrift havde benyttet forgængernes begrænsninger som afsæt for en mere vidsynet meta-kritik eller blot forsøgt sig med plausible forklaringer på den hidtidige praksis. Det ville ganske vist lettest have kunnet gennemføres dersom antologiens egne tekster havde ligget til grund for diskussionen; for man må da formode at udvalget – uanset tvivlen om selektionskriterierne – må være ment som mere nærværdigt end det man har udeladt! På den anden side kunne efterskriftens omtale af lutter »fraværende« tekster vel også have stillet Elbrønd-Bek friere i formuleringen af et metakritisk alternativ.

Resultatet er imidlertid blevet et andet, skønt det ikke er let at afgøre hvilket. Er det kritikhistoriske forløb som efterskriften meddeler således at opfatte som en parallel til det antologiens egne tekster repræsenterer? Som en tilføjelse til det? Eller som en korrektion af det? Spørgsmålet har også at gøre med at det selvfølgelig langtfra er alle mulige tekster (eller blot alle dem i bibliografien) om JVJ der kommer til orde i Elbrønd-Beks essay, og at de der gør det langtfra omtales i samme grad og udstrækning. Igen er prioriteringen en velbevaret hemmelighed, og vi er fjernt fra en egentlig kritikhistorisk (for ikke at sige virknings- og smags-historisk) diskussion af hvordan og hvorfor hvilke JVJ-opfattelser blev bragt til torvs hvornår. Kun sporadisk, og mest mod slutningen af sit essay, sigter Elbrønd-Bek mod en sådan samlet målsætning; indtil da må den interesserede læser drage sine egne konklusioner af de referater og citater han fremlægger.

I stedet antyder han en anden formålsparagraf idet han sondrer mellem tolkninger som (umiddelbart) sætter sig spor og andre som ikke gør. Det vigtige er her at »den kongeniale kritiker kendes på sin evne til at overskride egne grænser og acceptere forfatterens fiktive univers. At sætte den digteriske tekst på begreb kræver, at kritikeren først har erfaret den, – og for at erfare den må han først have udvasket sine grænser og begreber« (202). Det sidste lyder i mine øren som en tvivlsom erstatning for en kvalificeret dialog mellem teksten og dens kritikere, men Elbrønd-Bek kalder det en kreativ omsætning af erfaring til tekst, ja et paradigmeskift, og sætter trumf på med at hævde at »kritikeren sætter sig spor i og med, at han primært videregiver sin egen relation til verden« (ibid.). Hvordan han skal kunne gøre det efter først at »have udvasket sine grænser og begreber« henstår i det uvisse.

Men bortset fra spørgsmålet om fremstillingens indre logiske sammenhæng, ville det da have været logisk om den blev fulgt op med praktiske eksempler på de påståede paradigmeskift, fremholdelse af kritikere som opfyldte de nævnte mål og satte sig spor takket være evnen til at sætte sig ud over egne erfarings grænser og ind over digternes. Men nej! Dette er en eksamen hvor der skal dumpes. Den længste diskussion hos Elbrønd-Bek er typisk de godt 6 sider (ud af hans essay's 37) som han vier en 20 sideres artikel af Schiøttz-Christensen om *Kongens Fald*, en artikel som netop påstås at savne alt det der udmærker en paradigmeskiftende og sporsættende kritik. Og da intet tyder på at Elbrønd-Bek opfatter artiklen som kvalificeret i anden henseende, undrer man sig over hvorfor han spilder så meget krudt på den. Om det er ment som en dekonstruktiv kritik af kritikken, ved jeg ikke, men konstruktivt er det i alle fald ikke. Vi blev lovet et essay om »JVJ i kritisk lys« men har mest fået at høre om kritik som ikke har set lyset.

Hvad Elbrønd-Bek særligt anmærker hos Schiøttz-Christensen er at denne afviser en angiveligt selvmodsigende tekst ved at føre selvmodsigelsen over på forfatteren og fastholde den der. Det finder Elbrønd-Bek i sig selv selvmodsigende – for ikke at sige eksistentialistisk selvoptaget på tekstens bekostning. En fortolker som ikke har fået udvasket sine egne grænser efter digtningens forskrift, ligger med sine håbløse tolkningsforsøg som han har redt! Måske det forholder sig sådan, men hvor man i så fald hellere så miseren forklaret end flere åbne døre slået ind, får man blot at vide at »det vil i denne sammenhæng føre for vidt nærmere at redegøre for årsagerne til Schiøttz-Christensens manglende forståelse for

forfatterskabet og de deraf følgende fejlslutninger og efterrationaliseringer« (232). Ja det er jo let nok sagt, men var det ikke Elbrønd-Bek selv der indledte sit essay med at fastslå at »det kan være vigtigt at forstå, hvorfor ikke alle tolkninger umiddelbart sætter sig spor« (202)? Burde da ikke denne indrømmelse være kommet både den tiltalte Schiøttz-Christensen og de læsere han måtte have ført på vildspor til gode?

Afsnittet om Schiøttz-Christensen er på mange måder karakteristisk for hele efterskriften. Det befatter sig, som allerede antologiens forord, med en kritiker som finder modsigelser hos JVJ men ikke evner at opløse eller på anden vis komme til rette med disse modsigelser gennem en tydning af forfatterens værk på et højere plan. Elbrønd-Bek har et skarpt, ja næsten manisk blik for denne kritiske svaghed, og påfaldende virker det derfor at se ham dele skæbne med sine ofre ved at have samme vanskelighed ved at forklare de modsigelser han selv støder på hos dem. Hans læsning af Schiøttz-Christensen er i henseende til denne svaghed så dækkende at der ikke er grund til at gå i hans eget fodspor og harpe på de mange fortilfælde i hans efterskrift.

Samtidig er den omtalte læsning dog nærmere en fortjenstfuld udgang på problemet end Elbrønd-Bek tidligere har været. Det skyldes at den fortolkning af konfliktpørgsmål som han hele tiden har plæderet for nu iflg. ham selv bestyrkes af Kurt Aspelins hermeneutiske betragtninger. For Aspelin er målet at nærme sig digterværkets fulde mening med en blanding af kritisk distance og aktuelt livsengagement. Det skulle indebære »en objektivitet som accepterer, at den alltid är historiskt relaterad och förankrad i bestämda kollektiva realiteter« (238).

Er det da på det punkt de mange kritikere som Elbrønd-Bek finder på vildveje i JVJ har svigtet deres opgave? Jeg tvivler. Aspelin var på mange måder en beundringsværdig forsker og kritiker, men hans virksomhed faldt i en brydningstid og et miljø som kunne friste selv den bedste til at løfte sin (litteratur-)videnskabelighed ved hårene, det som fint kaldes hypostasering. Som en måde at legitimere et kritisk »projekt« på var tilbøjeligheden forståelig, men som målsætning for sagligt arbejde var den forførende og bør ikke mane til efterfølgelse. Ikke nok med at objektiviteten skulle indbefatte et aktuelt livsengagement, nej det var kommet så vidt at den selv var blevet levende. Det var dén som accepterede sine vilkår – mere end det var den sølle forsker eller kritiker som søgte objektiviteten.

På en måde er det synd at dette forklaringsforsøg kommer sidst i Elbrønd-Beks essay, for forklaringsforsøg burde i højere grad have styret alle hans konkrete læsninger. På en anden måde er det godt, for arten af den aspelinske forklaringsmodel taget i betragtning, kunne den dårligt have styret noget som helst konkret. Kritikkkens ideologiske bindinger ufortalt, er der også andre aspekter af den kritiske institution som spiller en rolle. Når f.eks. Stein Larsen kan fremstille bevidsthedens kulegravning i en myte af JVJ så meget mere nuanceret og kontrollabelt end Brix et halvt århundrede tidligere, har det formentlig mere med nærlæsnings-teknikkens udvikling – og med individuelle forskelle mellem de to læsere – at gøre end det er noget der vedrører kollektive realiteter og klasser.

For at sammenfatte denne kritik af *Jordens Elsker* konstruktivt, minder jeg om begrebet kritisk dialog. Dette er en antologi med rige, men temmeligt uudnyttede samtalemuligheder i sig. Dels er der samtalen mellem JVJ og hans kritikere, som rigtignok ofte er forstyrret. Dels er der den indbyrdes samtale mellem teksterne,

inter-tekstualiteten, som redaktørerne efter min mening kunne have gjort mere for at få til at udfolde sig. Det er al ære værd at Elbrønd-Bek i sin efterskrift har anholdt misforståelser i den kritiske »approach«; det skal han ikke have utak for. Men dels kan man stille sig tvivlende til hvor ofte han har grebet rigtigt, dels kan man beklage at han ikke har gjort mere for at rydde de påpegede misforståelser af vejen.

Til det første må desværre siges at hans tekst tit selv er til at misforstå. Mange steder er det helt enkelt svært at afgøre hvor henvisningsordene i hans sætninger peger hen (særligt dunkle steder findes på siderne 210, 214, 216, 217 og 220). Dertil kommer de steder hvor han sagligt peger om ikke forkert så i tvivlsom retning, f.eks. hvor han hævder at opgøret mellem JVJ og Sophus Claussen i 1907 var personligt og ikke ideologisk (cf. 236). Det er i hvert fald ikke den lære man må drage af Bo Hakon Jørgensens bog *Muskinen, det heroiske og det gotiske – om Johs. V. Jensen, Sophus Claussen og århundredskiftet* (1977), hvis sidste kapitel direkte er helliget netop polemikken og den principielle uenighed mellem de to digtere i 1907.

Hvad selve hovedpunktet angår – muligheden for en samtale mellem teksterne indbyrdes – må et fælles samtalegrundlag først etableres, og her kan mange bud komme på tale. Selv har jeg interesseret mig for Columbus-problematikken og fundet rigelig næring i antologiens tekster – og efterskrift – til samtaler på det grundlag. Som Axel Garde påpeger, har JVJ »arbejdet saa længe og vedholdende paa dette Symbol, at det bærer Mærker fra hele hans Udvikling« (34), og så sandt som det er at Columbus strækker sig på kryds og tværs gennem forfatterskabet, går han vægtigt igen fra kritiker til kritiker. Man kan ligefrem sige at forfatterens dialog med sig selv, kritikernes dialog med forfatteren, og kritikernes dialog med hinanden har et skæringspunkt i Columbus – med alle de modsigelser og modsigelsers modsigelser et sådant sammenrend indebærer.

Hvad der kan komme ud af en samtale omkring Columbus-skikkelsen, kan naturligvis kun antydes her. Men til en begyndelse er det da tankevækkende at Elbrønd-Bek selv indleder med at fastholde JVJ som en rejsende der med Columbus som skytspatron erobrede sine drømmes ydre verden, omend rejsens incitament »var bestandig en eksistentiel søgen« (202). Det antyder nemlig at nok identificerede JVJ sig med sin Columbus, men kun til et vist punkt, og allerede hermed er en diskussion hen over kapitelgrænserne i *Jordens Elsker* anslået. Fra antologidelen viser f.eks. Niels Ingwersen hvordan Columbus' opdagelse af Amerika »bliver for JVJ et symbol på en sund reaktion imod den metafysiske hang til drømmeri« (144). Men er det virkelig (alt) hvad der menes når det sidst i Columbus-digtet hedder at titelfiguren skabte en ny verden ud af sin verdenssmerte? Er admiralens metafysiske søgen helt restløst gået op i den nye virkelighed?

Ikke hvis man skal tro Erik A. Nielsen, som i Elbrønd-Beks efterskrift citeres for at metafysikken, efter at have vist sig tom og svarløs, flytter med over i den nye verden som en evighedsdimension i det dennesidige (cf. 237). Hvis det er sundhed, er det et andet sundhedsbegreb end Ingwersens. Han og Nielsen vil sikkert begge kunne istemme en tredje kritikers, Ole Riber Christensens, syn på JVJ »som den ny verdens kosmopolitiske vidne« eller »det 20. århundredes litterære Columbus« (193). Men de vil strides om hvor accenten i denne dobbeltbestem-

melse skal ligge: på virkeligheden eller på litteraturen? Svaret vil som sagt bero på hvordan man opfatter JVJs identifikation med sin ledefigur, hvad der igen vil bero på i hvilken udstrækning man har konsulteret figurens mange forekomster i forfatterskabet.

Jeg spurgte indledningsvist om *Jordens Elsker* kunne supplere forfatterportrættet af JVJ i Farsø Biblioteks lille tekst- og billedbog. Det skulle gerne være fremgået at svaret er bekræftende – forudsat tekstudvalgets referencer indbyrdes og til det fælles emne aktiveres. JVJs vide verden bliver ikke mindre vid i samspil med den bedste kritiske indsigt.

Poul Houe

Lars Handesten: Litterære rejser – poetik og erkendelse i danske digteres rejsebøger. C. A. Reitzels Forlag, København 1992. 207 s., kr. 195.

Rejsens litteraturhistorie er et vigtigt kapitel i humanistisk forskning som specielt her hjemme har været stedmoderligt behandlet. Et af de få skrifter om emnet, John F. Ekvalls *På rejse med danske digtere* (1971), dækker tiden fra Saxo til H. C. Andersen, men er så banal og sludrevorn at man gør både sig selv og forfatteren en tjeneste ved at forbigå den i tavshed. Så er der anderledes kød på Alfred Jeppesens *Rejseliv i Danmark. Fra oldtidsvej til dampfærge* (1978), som også går kronologisk frem fra middelalderen til o. 1900. Men som (under)titlen antyder er det rejsens ydre forhold, befordringsvejene og -midlerne, der her står i centrum; og selv om også digternes rejseliv gør turen med, står de af og på i så hastig rækkefølge at nogen tolkninger af deres rejsers betydning dårligt når at komme til udtryk.

Mere informative indblik i den litterære betydningsproduktion på området får man i en del antologier fra de senere år: *Elleve kronikker om rejser*, udgivet af Politiken (1970), *Selvsyns* temanummer om »Rejser« (1974) og bindet om *Turisme – fra dannelsesrejse til masseturisme* i Daneklærerforeningens Studieriseric (1978). Det er udvalg som i stigende grad integrerer dansk primærmateriale i en nordisk og international sammenhæng, og som i reflekterende essays behandler flere af rejsens eksistentielle og kunstneriske aspekter. Alligevel handler det mest om smagsprøver, og selv i tidskriftet *Hugs* temanummer »Rejsende« fra 1987, som kommer rejsens problem- og mulighedsfelt rundt med mere dybtgående dokumentation og diskussion, er der stadigvæk ikke tale om nogen samlet historisk eller systematisk fremstilling. Det er der selvfølgelig heller ikke i de forskellige enkeltstudier af rejsen som motiv i hel- og halvlitterære fiktionsværker, f.eks. i visse af H. C. Andersens romaner og rejseskildringer. I meget få tilfælde kommer man her ind på rejsens særlige kunstneriske og eksistentielle affinitet, endsige rejsebogens specielle genrekarakter.

På andre sprog, specielt engelsk, har rejse litteraturen nydt betydeligt større professionel bevågenhed. Det fremgår bl.a. af den ganske omfattende selektive bibliografi i Michael Kowalewskis antologi *Temperamental Journeys. Essays on the Modern Literature of Travel* (Athens, GA, og London, 1992). Samtidig skal dog siges at bibliografien her er den første i sin art over moderne rejse litteratur,

og at dens små tre sider med litteraturkritik virker noget beskedne i sammenligning med de næsten fyrre sider primærlitteratur (som endda ikke omfatter bøger hvor »travel simply provided the precondition for a writer's extended sojourn in a place that he or she then describes« (287), f.eks. Isak Dinesen's *Out of Africa* [1937]). Mens de opmarcherede rejsebøger, med redaktørens ord, »convey a sense of the range, diversity, and multicultural richness of travel writing in this century« (ibid.), er det en kendsgerning at »criticism of modern (by which I mean twentieth-century) travel writing has been scanty (...) There has been very little critical effort to incorporate this burgeoning body of work into the literary canon or even to investigate why it resists incorporation« (1).

Den aktuelle anledning til denne situationsrapport er det gennembrud for rejsen og rejselitteraturen som langt om længe indtraf i Danmark sidste sommer. Nationalmuseet viste en stor udstilling om *Rejsen* og udsendte til lejligheden et katalog med artikler om mange slags rejser og rejsende i dansk historie. Blandt bidragene findes en 12 siders oversigt over »Digternes rejsebøger« ved Lars Handesten, som samtidig udgav en hel bog om *Litterære rejser – poetik og erkendelse i danske digteres rejsebøger*. I dansk sammenhæng er det et pionerarbejde, som på kvalificeret niveau leverer det historiske og kritiske overblik over den litterære rejsebogsgenre der hidtil har glimret ved sit fravær. Lars Handesten har gjort et respektabelt forsøg på at udrede sit emnes prekære forhold til den traditionelle litterære kanon, og med 2/3 af sin bog viet dette århundredes forfattere er han samtidig i kronologisk henseende på linie med den internationale tendens. »In the last ten years there has been a resurgence of interest in travel writing unequaled since the twenties and thirties«, skriver Michael Kowalewski også (1), og det ligger lige for at se både Nationalmuseets indsats og Handestens bog som en dansk refleks af denne situation.

Pionerarbejdet har dog sin pris. Mens Handesten fortjener ros for sit studium af primærmateriale, går han ikke fri af dadel for at tage meget lidt hensyn til sekundærlitteraturen. Et par linier om et kultursociologisk essay af Enzensberger og en famøs freudiansk ideologikritik af Thranholm, har mest afvisningens karakter, og derudover nævnes sekundærlitteratur hverken i teksten, noterne eller litteraturfortegnelsen, skønt forfatteren nok ved at den er betragtelig. Selv til de få danske bidrag kunne han med fordel have skelet og henvist. En artikel i *Danske Studier* 1988 om H. C. Andersens *Et Besøg i Portugal 1866* kunne f.eks. have belært ham om at *I Spanien* fra 1863 ikke er Andersens sidste rejsebog, som han påstår (42). Generelt kan om Handestens pionerindsats konstateres at glasset hverken er tomt eller fuldt, men snarest halvt tomt eller halvt fuldt. At afgøre det sidste er ikke så sofistisk en øvelse som det kan synes, men faktisk afgørende, om den ny forskningsindsats skal afgrænses.

Til det halvfulde glas hører forfatterens gode intentioner, som de formuleres i indledningen – og i afslutningen om »den rejsende i bogform«. Mens al rejselitteratur er fuld af fakta og detaljer, er Handesten mere interesseret i rejsens eksistentielle betydning og betydningen af at skrive om den. Det er en emneafgrænsning som er ganske ambitiøs. I første omgang sigter den på digternes rejser – og på rejse bogens poetik. I anden omgang vil den »give en beskrivelse af rejse bogens genre« (7). Det sidste er ingen lille sag, for tekstmassen er broget og udgør »et tåget grænseland mellem digt og dokumenterbar virkelighedsgengivelse« (8).

Alle mulige over- og undergenrer overlapper genregrænsen, og risikoen for en uoverskuelig behandling er åbenbar. Her hvor valget står mellem både fugl og fisk og hverken fugl eller fisk, er det så Handesten beslutter sig for *digteres* tekster hvori rejsen er *overordnet* – og ikke for *digteriske* tekster hvori den er *underordnet* (som romaner eller erindringer om rejser). Altså for fugl – og ikke for fisk! Grænsen markeres specielt af den første gruppes stærkt markerede fortællerjeg – det som med et citat fra Michael Kowalewski vidner om »an interior, a sentimental or temperamental voyage, which takes place side by side with the outer one« (op. cit., 9).

Guderne skal vide at denne følsomme rejse har ført vidt omkring. »Religiøst og mytologisk er rejsen brugt som symbol på både livet og døden, og det med så stor en virkning, at det nærmest er umuligt at anskue rejsen uden om disse fortolkninger«, skriver Handesten (8). Ja, det er næsten sådan at den rejsende fremstår »som symbolet på den vesteuropæiske ideologi og det vesteuropæiske menneskes eksistentielle status« (ibid.). Dog er det ikke med sin gode vilje – eller sunde fornuft – at fortolkeren slår skildringen af den rejsende følge så langt ud ad tangenten. Når den ydre rejse helt forsvinder i sentimentale eller temperamentale tågebanker bliver hans forbehold umiskendelige. Den rejsendes aktive knæfald for fremmede kulturer hos Ib Michael – og lige så skyldbevidste passivitet hos Vagn Lundbye – har Handesten således ikke meget til overs for. Det første ser han som en form for kollektiv bevidsthed som han kalder flimrende og af det stof drømme er gjort af, og det sidste som et eksempel på en selvhøjtidelig moralismes dominans over kunsten.

Rejselibogsgenrens meningsfylde placerer han hellere et sted mellem kunst og journalistik – og her mere præcist i sproget eller skriften. Hvis nemlig rejsen er en livsform som positivt bunder i paradislængsel og frihedstrang, og negativt i dødsangst, så er rejselibogen en sprog- eller skriftform som skaber orden i denne livsform. Idet digteren gør verdens bevægelse med som den bevægelse i sproget vi kalder erkendelse, bliver rejsens kaos til rejselibogens kosmos. Her er bogstaveligt talt *stedet* hvor rejsen bliver til skæbne, og Lars Handesten citerer sine kilder så grundigt at man ofte ser dette sted konkret for sig.

Set som et halvfuldt glas er Handestens bog da et arbejde som både har sat sig rimelige mål og fået dem opfyldt. Men bogen kan også opleves som en tekst der vil for meget og dog for lidt – og som ender mellem to stole. Det er da fint at vil-le kontrastere Enzensbergers og Thranholms udvendige analyser af rejselibogens poetik og genre med digternes egne udsagn og egen selvforståelse. Men at gøre de sidstnævnte til hovedsagen rummer en lige stor risiko for at indsnævre perspektivet som en chance for at udvide det. Hvor ofte har Handesten f.eks. ikke kunnet vise at endda gode forfattere har villet indbilde sig selv og andre at deres omverdensbeskrivelser var andet end projicerede selvportrætter (cf. 159).

Specielt hvis fortolkeren uden teoretisk hjemmel fastlægger rejselibogens grænser så de på forhånd udelukker visse teksttyper, bliver risikoen for perspektivforvriddning overhængende. Når Handesten f.eks. forviser egentlige romaner fra sit synsfelt er han i klar strid med det synspunkt Edward Said gør gældende i det tidligere nævnte rejse-nummer af *Hug*. Det hedder her at »i *Romanens teori* hævdede Georg Lukacs med overbevisende styrke, at romanen som genre er selve 'den transcendentale hjemløsheds' kunstform« (op. cit. 107). Dertil kommer

konkret at selv et værk som Holbergs *Niels Klim*, der er skrevet før Handestens kronologi tager fat, ifølge Søren Peter Hansen i *Danske Studier* (1982) befinder sig »mellem rejseroman og udviklingsroman« og opviser »vage spor af en opfattelse af mennesket som noget uberegneligt og utroværdigt, et hus i splid med sig selv« (17). Har Said ret i at Lukacs' teori er overbevisende – og kan sågar gamle Holberg tyde derpå – må konsekvensen blive at Lars Handesten i sin bog om digternes rejsebøger har udeladt netop dem med den mest essentielle rejsepoetik og – erkendelse.

Det bekræfter han ved et par lejligheder indirekte selv. I forbindelse med Henrik Nordbrandt drager han undtagelsesvis selv lyriske rejsebeskrivelser ind i diskussionen. Ligesom han »allerede har strejft rejseromanen med nogle af Johannes Jørgensens, Johannes V. Jensens og Ib Michaels rejsebøger, således skal der også her afslutningsvis gøres et strejftog ind i lyrikken, idet Nordbrandt med sine digte på uovertruffen måde giver et bud på rejsens betydning« (183f). Det er ikke i strid med Lars Handestens syn på rejsebogens flydende genregrænser at han i undtagelsestilfælde fristes til at overskride dem. Men det sår tvivl om deres berettigelse når grænseoverskridelsen kan motiveres med at kun på den anden side grænsen findes det uovertrufne bud på rejsens betydning. Og gælder det kun Nordbrandt? Når eksempelvis Johannes V. Jensens rejseromaner kun strejfedes, var det da fordi de faktisk ikke gav bedre pote end Jensens andre rejseskildringer, eller var det snarere fordi Handesten kviede sig ved yderligere at undsige sin engang valgte tekstafgrænsning?

Svaret tror jeg falder (149) i afsnittet om Rifbjergs *Til Spanien* (som han et par gange fejlagtigt kalder *I Spanien*). Her står nemlig med rene ord at hvis man vil møde en rigtig rejsende, »én, der måske aldrig kommer hjem, én der er villig til helt at give slip og dermed har viljen til at gøre rejsen til skæbne, så finder man ikke sådan en *I Spanien*, men er henvist til at opsoge hende i Rifbjergs romaner. Først i fiktionens form, i *Anna (jeg) Anna* og i *Vejen ad hvilken sættes to kvinder ud på en rejse, der fundamentalt sætter deres identitet på spil og ganske forvandler dem*«. Kan det siges tydeligere end Handesten her selv gør det at det netop er uden for det område han har valgt at undersøge at man finder de væsentlige svar på de spørgsmål han stiller? Måske ikke altid, men på den anden side langt fra bare i tilfældet Rifbjerg. I en ny bog om Jacob Paludans ungdomsromaner er det f.eks. min tese at også denne forfatters vigtigste rejsebøger skal søges i roman-genren.

Problemet med Handestens emneafgrænsning ytrer sig bl.a. i at han vrider og vender sig under sine selvpålagte begrænsninger (123-24). Groft sagt mener han at rejsebogen adskiller sig fra selvbiografien og erindringen ved at de sidste handler om at rejse i tid, mens den første er om at rejse i rum. Når Poul Møller (cf. 22) kategorisk siger at ingen sand rejsebeskrivelse kan skrives uden erindringen som formidlende led, vil Handesten dog ikke benægte det, kun hævde at hvis man som Martin A. Hansen er 15 år eller mere om at få bogen fra hånden, kan det ikke blive en rigtig rejsebog; virkeligheden og beretningen om den må være »tilnærmelsesvis samtidig« (124), hvad det så i praksis vil sige. Afgrænsningen vakler videre på samme side til den også gælder forholdet mellem rejsen som realitet og metafor. I rejse-litteraturen siges den sidste betydning at være utænkelig uden den første, men til gengæld kan den konkrete rejse åbenbart sagtens

være »et symbol med tidslig betydning« (124). Igen en karakteristik som meget vel kan pege ind mod centrum af netop de genrer – som roman og erindring – som Handesten ellers bevæger sig væk fra.

Det er naturligvis al ære værd at Lars Handesten lader sig anfægte af sit emnes kompleksitet og lader sig opholde af definitionsproblemer som disse. Det betænkelige er at hans løsninger på problemerne tit er for simple og da favoriserer trivielle tekster på bekostning af mere givende. Igen er »the proof in the pudding«. Til de foregående udvælgelseskriterier kommer nemlig at teksterne som han gennemgår først og fremmest skal være ekstreme og banebrydende, dernæst repræsentative (10). Det ene må vel logisk set udelukke det andet, og derfor føler man sig i betydelig vildrede når man alligevel er i tvivl om hvilket af de to kriterier der konkret ligger bag valget af flere af forfatterne.

Er skildringen af Nexø's rejse til den nye Sovjetstat »i propagandaens tjeneste«, som det hedder i titlen (93), f.eks. at forstå som typisk eller ekstrem? For Nexø selv vel det første, for de fleste andre nok snarere det sidste. Men hvad svaret end er, er valget faldet ud til fordel for en bog som helt banalt er ringere end forfatterens *Soldage*, som Handesten nævner, men kun i forbifarten (94). Om hans valg af de forfattere som er på solidariske, drømmende eller moralske rejser i virkeligheden, hersker der tilsyneladende mindre tvivl. De er såmænd alt for typiske! Men kan ikke det i sig selv være en ekstremitet? Stykket om den solidariske Dea Trier Mørch har rubrikken »En registrant uden viden«, og i teksten betegnes forfatterens stil i *Da jeg opdagede Amerika* som »uden kraft og præg« (162). Men skal bogen dermed forstås som ekstremt dårlig eller tværtimod repræsentativ for den diskutale rejsebogsgruppe den indgår i?

Hvad der ikke kan råde tvivl om er Handestens *kvalitetskriterier*. Som gode bedømmer han de rejsebogsforfattere som forlener deres fysiske rejse med eksistentielle og kunstneriske indsigter; enten det gælder den førstnævnte Jens Baggesen, den sidstnævnte Henrik Nordbrandt eller den mellemliggende Johannes V. Jensen, driver rejsen deres sprog og bevidsthed op i en højere enhed. Mere eller mindre dårlig kan man til gengæld blive på flere måder. Bliver man hængende i rejsens realia (som Topsøe) eller i fortiden og litteraturen (som Per Lange og Martin A. Hansen), er man godt på vej. Men bedst skraber man bunden ved direkte at kvæle kunsten med såkaldt gode hensigter af hvad art disse end måtte være. Oplagte eksempler er nævnt allerede, men selv en eksistentielistisk sværvægter som Thorkild Hansen kan forfalde til fyndordsstung højtidelighed på kunstens bekostning (cf. 136).

Kronologien i Handestens foretagende er her ikke uden interesse og skal derfor kort resumeres. Jens Baggesen er udgangspunktet – og et højdepunkt, bogstaveligt talt. Mens han bevæger sig omkring i sin rejses labyrint når hans følelse mindst op på niveau med fornuften. Både jeget og kunsten der skildrer det er sande konstruktioner – der blot minder om virkeligheden! Også hos Oehlschlæger skifter formen med indholdet, dog mere beskedent end hos Baggesen. Naturens muntre søn må nøjes med en knap behandling. Men hos H. C. Andersen er rejsen gået i blodet som en evig indre uro. Virkeligheden opsøges rastløst, mens stadig kun poesien iscenesættelse af den rejsendes oplevelser gælder for sande. Fordi alt er så flygtigt må flugten føres over i sproget, hvor den kan få varighed og mening – lidt som de figurer i landskabet digteren i virkeligheden for forbi.

Man undgår ikke at bemærke Andersen forsvare sig mod modernismens splittelse. Allerede hos Sophus Claussen angriber den uimodståeligt, og for Antonius i Paris krakelerer masken, mens broen som Silvio finder til lykken i Italien heller ikke holder og han må vende hjem. Andre forfattere vender hellere modernitetens ryggen; Topsøe ved at koncentrere sig om rejsens informationsværdi, Gjellerup ved at drømme sig tilbage i romantikken og Johannes Jørgensen ved at skrive sin rejsebog sådan at den ophæver sig selv. Men lige meget hjælper det. Der er ingen vej tilbage til naiviteten eller oprindeligheden. Længslen efter enhed gør kun splittelsen mere synlig – og den gamle dannelsesrejse til en stivnet rolle.

Her kommer så Johannes V. Jensen farende og håner den længsel som også han løber over med. Han hader den fordi den fjerner ham fra virkeligheden her og nu, og han er i dens vold fordi han ellers ikke kommer videre. Hvad skal man også med metafysik når alt man kan drømme om allerede findes i denne verden? Jo man skal fortsat længes eller rejse, for denne verden er travl, og uden rejsens rytme kommer man ikke i takt med den. Rejsen i rummet bliver da til en rejse i tiden – og i sjælens indre landskaber. At længslens geografi lader sig omsætte til længslens poesi, betyder dog ikke, som Columbus fik at føle, at længslen lader sig ophæve slet og ret.

Det er denne uudslukkelige længsel som Nexø fik slukket i Sovjetpropaganda, og som Tom Kristensen ikke kan få slukket i Spanien uden at sætte sin kunst over styr. Hverken kunst, religion eller fællesskab kan for alvor hele den moderne splittelse. Jeg ville nu snarere sige at helhedsvirkningen godt kan forekomme, men da som operationen der lykkes men slår patienten ihjel. Til så truende identitetstab har 30ernes og 40ernes få rejsende digtere ikke meget at sige. F.eks. kommer den rejsende Knud Sønderby flot af truslen ved gentagelse af se sig tilbage og derved opleve en identitet bag tidens omskiftelser (116-17). Men har Handesten ret i at gentagelsen er digterens vej til identiteten, bør man tilføje at identiteten så også står og falder med den. Som Poul Bager skriver i sin bog om Sønderby, »kan man kun håbe på at opleve enkeltstående øjeblikke af fylde, aldrig et kontinuum af meningsbærende realitet« (*Fylde og tomhed* (1984), 200).

Den tyndeste tråd hænger virkeligheds- og identitetsoplevelsen i efter 2. verdenskrig. Hos Sarvig fører rejsen kun væk fra virkeligheden, som bogstaveligt kan være på et meget lille sted – det man selv befinder sig på og som kun kunsten og evangeliet kan fremkalde. Og for Thorkild Hansen bliver rejsen helt uden udvikling og tidsforløb: en bevægelse vendt imod tiden og skæbnen.* Hvordan det går til, står ikke ganske klart efter Handestens gennemgang (134-35), men i en tekst som han lidt forhastet omtaler under titlen »Med kurs mod solnedgangen« kan man selv følge det såkaldt paradoksale forløb. Mens verden går mod politikens og moralismens sikre dagry, er digteren her for egen regning og risiko på vej mod en (u)tvivlsom solnedgang.

I Rifbjerg finder Handesten en anderledes »medgørlig« rejsende, en moderne sprogbesvidst turist med en vældig appetit på tilværelsen i fremmede lande – her og nu. For trods sin store erindringstilbøjelighed lader Rifbjerg intet stå i vejen for oplevelsen, som endda kan blive så indforstået at det fremmede fortøner sig i skildringen. Som kontrasternes land er Rifbjergs Spanien symbolet på forfatterens egne uåndgribelige følelser, og når han rejser det tyndt er det med dødsbevidsthed i baghovedet og for at generobre sin tabte identitet. For en række rejsen-

de fra Abell og Stinus til Bødker, Michael og Lundbye er denne vestlige jeditet ikke noget at samle på. Men skønt de hellere taler i du- og vi-form og om kærlighed og fællesskab i naturen og kulturen så langt væk fra Danmark som muligt, er deres utopier umiskendeligt hjemmefødte.

En så nem udvej af den moderne misere står ikke åben for Henrik Nordbrandt, som godt ved at selv »derude« er forfatteren »hjemme« i sit modersmål. Når *stedet* er så vigtigt for ham som for Sarvig, er det dog ikke som spejl for en indre virkelighed, men for det fremmedes egenværdi, som gør den rejsendes fremmedhed uomgængelig. Stedet er både en attraktion for identiteten og en trussel mod dens frihed – ganske som det var for Jensen. Enhver ankomst er digterens mare-ridt fordi den låser den rejsende fast. På stedet bliver nomaden sig bevidst, og som en vis Columbus er Nordbrandts flyvende hollænder på en rejse uden ende – til han gør landgang i sproget!

Vel landet på dette sted, må man sige at rejsen fra Baggesen til Nordbrandt er endt som den begynde: i den største kunst. Det burde glæde *Litterære rejsers* forfatter men også mane til kritisk eftertanke. For som fremgået af ovenstående kunne han godt have inddraget mere af den gode vare og sparet sig anden pligt-skyldig omtale. Budt på lidt mere fisk og lidt mindre fugl! Det kan man så ønske sig en anden gang – sammen med en stedvis forbedret analytisk udnyttelse af det besigtigede stof (f.eks. 102). Som det ses er ønsket dog ikke uden betinget ros til den bog som faktisk foreligger. For er dens fremstilling hverken litteraturhistorisk eller kritisk i streng teoretisk forstand, tjener den klart sin læser som en habil og stimulerende rejsefører i digternes rejsebogslandskab – og som et katalog over rejsens mangfoldige eksistentielle veje og vildveje op igennem historien. Den er vel tilrettelagt, gør sit emne værd at overveje og er stedvis endda morsomt skrevet. Af en litterær jomfrurejse at være må den kaldes ret så vellykket.

- * Man mindes uvilkårligt en samtale i 1980 mellem J. Krishnamurti og David Bohm, som findes gengivet i deres bog *The Ending of Time* (San Francisco 1985), og som Bohm bl.a. sammenfatter med ordene: »I think we said there could be a movement which had no time (...) but it is hard to express. It is not a question of being static, but in some sense the movement has not the order of time« (28f).

Poul Houe

Hans Kuhn: Defining a Nation in Song. Danish Patriotic Songs in Song-books of the Period 1832-1870. C.A. Reitzels Forlag, København 1990. 287 s., kr. 150 + tape kr. 50.

Poul Dam: Grundtvig-tekster i sangbøgerne med særligt henblik på højskolesangen. En bibliografisk oversigt. Aros. Århus 1992. 184 s., kr. 175.

Leif Ludvig Albertsen: Immanuel. En bog om Jens Baggesen. Rosenkilde og Bagger, København 1991. 167 s., kr. 148.

Steven M. Borish: The Land of the Living. The Danish Folk High Schools and Denmark's non-violent Path to Modernization. Blue Dolphin, Nevada City 1991. 488 s., US\$ 27,95.

Jens Peter Ægidius: *Bragesnak 2. Den mytologiske tradition i dansk folkeoplysning i det tyvende århundrede (1910-1985)* (= *Odense University Studies in Scandinavian Languages and Literatures Vol. 23*). Odense Universitetsforlag, Odense 1992. 270 s., kr. 240.

Thorkild Kjærgaard: *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*. Gyldendal, København 1991. 441 s., kr. 275.

De første år af 1990'erne har i Danmark stået i den nationale identitetsforsknings tegn. Monumentet herover er *Dansk Identitetshistorie*, 1-4, 1991-92 (bind 1 er anmeldt i *Danske Studier* 1992), skrevet af en forskergruppe udpeget af Det humanistiske Fakultet i København og redigeret af Ole Feldbæk, dækkende tiden 1536-1990 på i alt 2154 sider. Den er fulgt op af en mere populært udformet håndudgave, *På sporet af dansk identitet*, 1992, redigeret af undertegnede, omfattende tiden 515-2000 på 310 sider. I samme udstyr som firebindsværket, men endnu rigere illustreret har et medlem af forskergruppen, Thorkild Borup Jensen, i april 1993 udsendt *Danskerne's identitet. Antologi til belysning af danskernes selvforståelse*, et fortræffeligt, kommenteret udvalg af kildesteder (gengivet i moderne ortografi) på 405 sider. Derudover er der kommet en håndfuld bøger, som helt eller delvis beskæftiger sig videnskabeligt med dansk identitet.

En væsentlig og værdifuld indsats har den schweiziskfødte australske professor Hans Kuhn ydet med *Defining a Nation in Song*, 1990. Den tager afsæt i det 19. århundredes danske sangkultur, først og fremmest amatørernes i klubber, skoler og hjem – som dog hvilede på brugstekster skrevet af tidens førende digtere. I bogens hovedafsnit undersøger Kuhn repertoiret år for år i tidsrummet 1829-1870 i ca. 125 verdslige sangbøger med sigte på et alment publikum. Det resulterer i en top-22-liste over danskernes »Patriotic Evergreens«, altså sange med størst frekvens i disse sangbøger (idet nye udgaver eller nye oplag ikke tæller med!).

Sangene karakteriseres såvel tekstligt som musikalsk én for én i hierarkisk rækkefølge; originalteksten gengives altid først i helhed *på dansk*, og der bringes melodi(er) i nodetryk. Disse små artikler om de enkelte evergreens er beundringsværdige: koncentrerede og indtrængende i analysen, træffende rigtige i vurderingen, velorienterede i forskningen, på én gang kærlige og kritiske i holdning, affattet i en behagelig let – og sporadisk tør humoristisk – stil. Kuhn kan ikke alene den almindelige Danmarkshistorie, hvad indledningskapitlet »Background« suverænt demonstrerer, men har også en tydelig fornemmelse for dansk bevidsthed, dens nuancer og dens historiske betingelser.

Konkret topper Ewalds kongesang på listen med 67 belæg, »Danmark deiligst vang og vænge« – sprogstridens og Treårskrigens store hit – er nummer to med 59, trediepladsen beklæder Ingemanns »Vift stolt ...« med 58, mens Oehlen-schlägers »Der er et yndigt Land« forvises til syvendepladsen med 44 forekomster. En bedre sammenfatning end Kuhns af vor kongesangs forskningshistorie kender jeg ikke. Han mangler måske kun at bemærke, at Ewald – modsat fx forgænger Holberg og efterfølgeren Grundtvig – har skrevet det kunstnerisk perfekte digt med en gennemført normal (prosa)ordstilling; alligevel har digteren, hvad manuskriptrettelser beviser, arbejdet bevidst med hver eneste detalje. »Der er et yndigt Land ...« kan ikke inspirere Kuhn helt så meget, men han får dog for-

mentlig korrekt fremhævet sangens almene flegma som typisk dansk over for andre nationers krigeriske selvros: »I think the Danes have reason to be proud of having made it their national anthem« (s. 129). Parallelt hermed erklærer Kuhn den muntre march »Dengang jeg drog afsted« for »a rare bird for a war song: no hatred, no grandiloquence, no hollow claims or promises« (s. 161). Lige så rigtigt er det at betegne Grundtvigs tilstræbt folkelige stil i »Moders Navn ...« med udtrykket »a sort of studied simplicity« (s. 136).

Af overordnede resultater i bogens hovedafsnit kan nævnes en ny vinkel på Grundtvig som sangskriver. Han fik et tidligt gennembrud med én titel, »Langt høiere Bjerge«, allerede i Studenterforeningens sangbog af 1822. Men hos hans egne kom anerkendelsen i sanglig praksis først med Fr. Barfods *Poetisk Læsebog for Børn og barnlige Sjæle*, 1836 (12 sange ud af 228), og med de fem små visehæfter for Danske Samfunds medlemmer redigeret af svigersønnen P. O. Boisen 1840-1847 (42 sange ud af 102), – i en ikke-grundtvigiansk sfære endda så sent som i 1843-1846 med *Det Skandinaviske Selskabs Visebog* (i 18 hæfter, med 5 ud af i alt 55 numre). Grundtvig var således faktisk fyldt 60 år, før et større udvalg af de mange sange, uden hvilke man i dag ikke kan tænke sig folkesang i Danmark, bredte sig uden for hans egne cirkler. Det påvises også, ikke overraskende, at mens én ud af ti sange i 1830'erne er national, gælder det i 1860'erne hver anden sang. Og Ingemann løber af med titlen som den mest alsidige sangdigter i guldalderen, repræsenteret med numre af enhver art i vidt forskellige typer visebøger.

Til listen over evergreens følger Kuhn en mere summarisk udformet oversigt over 18 runners-up, alle registreret mindst 19 gange i samme periode som top-22-sangene. Her medtages således »Kommer did, I Piger smaae!«, »I alle de Riger og Lande« og »Underlige Aftenlufter«. I en »Conclusion« kategoriserer Kuhn forsigtigt overskuende sit stof og konstaterer, at de udvalgte 40 sange indbyrdes er yderst forskelligartede, men at det historiske aspekt, modsat myten om guldalderlyrikken, ikke er særligt fremtrædende. Det er én forklaring på, at Grundtvig længe havde en beskeden placering i helhedsbilledet. Teaterhistorikere har peget på det samme: Oehlenschlägers og Hauchs historiske skuespil gik få gange under spredt bifald, mens publikum strømmede til, når de følsomme og gemytlige stykker fra borgerskabets dagligliv stod på plakaten. En anden forklaring er, at Københavns kulturelle establishment længe var immunt over for nationale strømninger, som i stedet blev frembåret af folk fra provinsen med utilpashedsfornemmelser og mindreværdskomplekser over for residensstadens embedsantatte Colliner og Ørsteder (s. 266).

Kloge små ekskurser krydrer præsentationen, således en oversigt over sange om Dannebrog (s. 100-102) og om modersmålet (s. 195-199) og en drøftelse af, hvad »folkelighed« skal hedde på engelsk (s. 203).

Kuhns fremstilling er en smuk bedrift på en udebane, hvis hjemmepublikum bør være ham ærligt taknemmelig for hans indsigt og energi. Bogen ledsages endda af et kassetebånd, hvor en mandskvartet nydeligt gennemsynger de 22 top-hits under ledelse af Helge Baun Sørensen.

Totalt fejlfri er bogen selvsagt ikke. Man kan fange mindre unøjagtigheder rundt omkring. Aftrykket af de dansksprogede digte plettes af for det meste ubetydelige fejl – værst er vist »Dybets Bjerge« for »Polens Bjerge« (s. 112, men rigtigt i analysen på følgende side). Konkrete småfejl kan også noteres. Det var i

sommeren 1810 ved den svenske tronfølgers uventede død, at Grundtvig m.fl. talte for en nordisk politisk union, ikke 1809 (s. 10). Den polske opstand fandt sted i 1830-1831, ikke i 1833 (s. 13). Grundtvigs *Mands Minde*-forelæsninger afsluttedes den 26. november 1838 og fortsatte altså ikke ind i 1839 (s. 34). Note 42 på s. 95 kunne have henvist til Grundtvigs tidsskrift-elegi over Willemoes fra 1808, hvor helten modtages i Valhal af tidligere kæmper a la *Hákonarmál*. Samme Grundtvigs folkevisseudvalg udkom 1847, ikke 1848 (s. 135, rigtigt på s. 81). Ingemanns »Nationalsang« (»*Dannevang!* med grønne Bred«) gengives fra en 1817-version (s. 189), men der findes et særtryk fra Ribe allerede 1816; når den i strofe 4 omtalte troskabsflugt er »graa«, er det næppe nødvendigt at identificere den som en lærke – og afvise den som en nattergal (s. 190), for farven er i romantisk poesi alment tegn på ælde (således »Løven askegraa« hos Grundtvig i 1850). Sær er påstanden om, at »Moders Navn ...«, trykt medio februar 1838, er skrevet mere end 20 år før »the linguistic confrontation in Slesvig« (s. 258), for denne udløstes da ved P. Hiort Lorenzens fastholdelse af dansk som forhandlingsprog i Slesvig stænderforsamling den 11. november 1842; Kuhn må mene: 2 år. Og når han betegner den pæredanske søhelt fra Fyn Peder Willemoes som »another Norwegian-born naval hero« (s. 222), kan man ikke råde ham til at henlægge sin næste sommerferie i Europa til Assens og omegn.

I det store kan man tvivle på frugtbarheden i Kuhns afgrænsning af perioden; måske var 1822 (med studenterforeningens første sangbog) et bedre udgangspunkt end 1832, og 1870 synes en endnu mere vilkårlig afskæring i den anden ende, eftersom sangbøger netop blomstrer frem i årtierne efter freden i 1864, med højdepunkt i *Højskolesangbogen* 1894ff.

Man kan også nære skepsis over for fremstillingens engelsk-danske sprog-blanding og det niveau, Kuhn sigter imod; på den ene side forklarer den engelske tekst ting, som den danske (professionelle) bruger nok véd, på den anden side går der undertiden i så lokaldanske specielle detaljer, at de engelsksprogede læsere måske vil tabe interessen. Fordelen er her hos danskerne, der jo næsten altid også læser engelsk, ulempen hos det engelsktalende publikum, hvem fx de komplette uoversatte danske digte intet siger. Men det vil være blodig synd, hvis bogen af denne grund havner på gulvet mellem to stole. Danske læsere og forskere må ikke overse den.

Poul Dams bibliografi, *Grundtvig-tekster i sangbøgerne med særligt henblik på højskolesangen*, 1992, både fortsætter og supplerer Hans Kuhn, især i det beskeden betitlede indledningskapitel »Lidt sangbogshistorie«. Dam konstaterer med Kuhn, at de populære almene sangbøger normalt levede kort i et eneste oplag, mens de grundtvigianske sangbøger fik anderledes langtrækkende betydning. Dam registrerer forekomsten af Grundtvig-sange og -salmer i folkehøjskolerens sangbøger og de dermed beslægtede folkelige sangbøger, i alt 15 fra perioden 1840-1989 betragtet i alle udgaver (til og med den nyeste udgave af *Højskolesangbogen*). Ved højskolesang forstår han sang til brug ved oplysnings- eller diskussionsmøder, afgrænset over for klub- og selskabssange og skolesange for børn. Bogens hoveddel er bibliografien over Grundtvig-digttekster ordnet alfabetisk efter begyndelseslinjerne, med henvisning til nummer i Steen Johansens uundværlige *Bibliografi over N. F. S. Grundtvigs Skrifter*, I-IV, 1948-1954, med oplysninger om førstetryk, optryk, digtkategori, melodi og en ultrakort tilblivel-

ses- og receptionshistorie. Der er registre over bibliografinumre og over første-trykssteder, så den bruger, der løber sur i Steen Johansens stedvis uoverskuelige grundighed netop i forbindelse med skjaldens salmer og sange, kan fornøje sig over let adgang til de vigtigste data.

Ved stikprøver og gennembladning af denne lille opslagsbog er det slående, at Grundtvig udtrykte sig så godt – på én gang mundret og fortættet – på vers, at selv meget afsides dele af hans rimekunst har fristet sangbogsredaktører til at uddrage korte sange til dagligbrug. I forlængelse af Kuhns afmytologisering af Grundtvigs popularitet i højromantikken ligger Dams iagttagelse, at »Et Barn er født i Bethlehem« fra 1820 først i 1894 kom ind i højskolesangen – den var ikke seriøs nok (s. 63). Af interesse er det, at Dam anholder »nedsuser« i »Den signede Dag« fra 1826 (str. 6) som trykfejl for »nedfuser« (s. 41), en smuk bekræftelse af reglen om *lectio difficilior* – men ak, i samme linje begår han selv trykfejlen »originalens«! Man savner på s. 17 præcise årstal for samtlige udgaver af *Mellerup-* og *Højskolesangbogen*, og litterater vil nok irriteres over, at Dam overalt betegner strofer som »vers«. Ellers vil bogen sikkert bevise sin nytte i praksis.

L. L. Albertsens lille fint udstyrede *Immanuel. En bog om Jens Baggesen*, 1991, ser det nationale fra en modsat side og med en modsat vurdering af guldalderforskernes. Albertsen, hvis pyntelige serie af punktstudier i kuriøse facetter af Baggesens personlighed og værker, *Baggeseniana* 1-12, 1970ff., indstillede i 1981, har her samlet sine indtryk af Baggesen i kronologisk arrangerede kapitler uden påstand om den organiske sammenhæng, allerede samtiden efterlyste hos den besynderlige poet, eksistensfilosof og entertainer. Albertsen fremstiller ham som en mand, der mere digtede sit liv frem end efterlod sig tekster med egenverdi; ikke mindst var han en europæer, vi i dag på godt og ondt kan lære af (s. 161). Baggesen tillod sig, understreges det, at være elitær og afsondret, kaldte folkets mængde for afskum og udgjorde således, med Albertsens fulde sympati, et alternativ til guldalderens folkeligt-nationale hovedstrømning (s. 103).

Bogen har smukke, delvis sjældent sette billeder, nogle i farver, er velskrevet i Albertsens vante underholdende stil, med nyttig belæring under overfladen. Den Baggesenske linje i dansk åndsliv, som vist nok navnlig overlevede hos adelen og i lignende økonomisk uafhængige og internationalt orienterede kredse (jf. J. P. Jacobsens dr. Hjerrild i romanen *Niels Lyhne*, 1880), har en varm fortaler i Albertsen. Ja, han påviser endog, at det tyske ord »vaterlandslos« har sit ældste belæg hos Baggesen i 1809 (s. 95) – hvor Baggesen ganske vist fralægger sig denne holdning! En pudsig fejlskrivning optræder, da Albertsen også tillægger sin helt librettoen til operan *Tryllefløjten* (s. 65); det skal selvfølgelig være *Trylleharpen* (jf. s. 114). Hvad derimod »skrumuløst« i billedteksten s. XXI betyder, melder ingen mig tilgængelige ordbøger noget om – er det et (for) indforstået citat eller en trykfejl?! Hvert af de 7 kapitler ender med optryk af korte Baggesen-tekster, hvoraf de prosaiske i en moderne læsers øjne med lethed holder versene stangen.

Problematiske også fra en Baggesens synsvinkel er dog Albertsens noget klicheagtige polemik imod nationalromantikken begreb om dansk identitet. Vilhelm Andersen var klogere, da han i sin store litteraturhistorie (II, 1934, s. 827-832) bestemte Baggesen som det 19. århundredes første *moderne* personlighed, med en ægte sans for det små og mangfoldige, som fortsattes hos Hertz, H. C.

Andersen, Kierkegaard, Georg Brandes, Sophus Claussen m.fl. og kun en stund var overdøvet af romantikernes geniale evne til storhed og enfold. Når Albertsen flere gange stiller romantikernes folkeligt-nationale patos op som det modsatte af Baggenses holdning, forekommer det mig, at han griber fejl: »De ville finde værdier i det naive folkedyb, herunder skabe et helt nyt sprog i gammel stil og på et monumentalt plan, der *afviste vittigheder og letfærdig snak. Tænk bare på Grundtvig!*« (s. 10, jf. s. 78; fremhævet her). I hvert fald efter 1815 er Grundtvig såmænd snarere en elev af Baggesen end hans antipode. Grundtvigs uhistoriske og brede Hølbørgske gendigtning af det oldislandske Thrymskvad i 1815 såvel som senere hans frodige revy over de nordiske myter i *Nordens Mythologi*, 1832, og i den rundtossedede græsk-nordiske *Brage-Snak*, 1844, er i påfaldende grad beslægtet med Baggenses respektløse omgang med de gamle sager; de lærde forargedes over Grundtvig som over Baggesen. Ved en »nordisk Høitid« i København den 13. januar 1845 var Grundtvig som æresgæst den eneste af aftenens 24 talere, der anlagde en neddæmpet, humoristisk tone, mens den yngre generation førte sig frem med højspændt retorik om de nordiske brødrefolk og de arme få ædle holstenere omgivet af snæversynede tyskere. Det er ikke tilfældigt, at Grundtvig i 1809-1810 påbegynder en (aldrig fuldført) karakteristik af Baggesen i tidsskriftartikler, i 1815-1816 mødes forstående med ham i digtfejden »Valhallalægen«, i 1818 i tylvtestriden om Oehlenschlägers digteriske niveauer tager Baggenses parti og i 1826 skriver det bedste dødsdigt over ham. Albertsen formindsker sin Baggesen ved ikke rigtigt at anerkende den danske Knud Sjællandsfar-dimension fra hans rimbreve 1807-1814 som en af de forudsætninger. Grundtvig gerne ville være ved. I 1840'erne, da Baggesen var ved at blive glemt, erindrede Grundtvig i sine mytologiske foredrag en del gange om hans mageløse Loke-vid og hans smil og tårer snarere end latter og gråd. Mere rimelighed kan der for så vidt være i Albertsens uelskverdige betragtning af nationalromantikken in abstracto som »en letfattelig seminaristisk modkultur til den dannede sorte skole med alle dens internationale krav«, opstået og næret i »de gemytlige hjemlige herskende klasser« (s. 78). Sådan! *Immanuel* er en skitse til et korrektiv, en partisk udfordring til de nationale dengang og i dag.

Den amerikanske antropolog Steven M. Borish har i sin tykke bog *The Land of the Living, The Danish Folk High Schools and Denmark's non-violent Path to Modernization*, 1991, undersøgt Danmark, danskhed og danskerne med sin videnskabs bedste instrumenter. På bogens omslag svæver Grundtvigs åndfulde ansigt i sort-hvid stregtegning på himlen over et kønt farvefoto af et stykke typisk dansk bondeland. Borish har både studeret og undervist i Danmark og været elev på tre folkkehøjskoler (Kolding, Silkeborg og Askov). For ham er Grundtvig ikke blot nøglen til forståelsen af dansk mentalitet og historie – Danmark kunne i kraft af arven efter ham også tjene til internationalt forbillede for, hvorledes man afvikler stormagtsambitioner og i stedet skaber et fredeligt civiliseret samfund med en levestandard blandt de højeste på kloden. En af hans case stories er redningen af de danske jøder i oktober 1943, som han vist får beskrevet alt for smigrende i forhold til den allernyeste forskning.

Bogen samles om to hovedtemaer: folkehøjskolen og nationalkarakteren. Af bogens 12 noget uens kapitler kan almindelige danske læsere uden større tab bortvælge kapitel 3 (om det moderne Danmarks geografiske og historiske vilkår

og om den politiske økonomi frem til 1980'ernes krise) og kapitlerne 4-5 (om folkehøjskolens oprindelse fra de politiske reformer 1751ff. over Grundtvig til den første højskolelov i 1892). Men endda bliver der meget spændende og fængslende beskrevet stof tilbage.

I kapitel 1 redegør Borish for sit (vældigt positive) syn på Danmark som passende feltarbejdsområde for en antropolog og etnolog. I kapitel 2 drøfter han udlandets klicheer om Danmark, med instruktive paralleller eller modbilleder hentet i USA. Morsomt for de indfødte er kapitlerne 6 (om dansk demokrati og lighedsfilosofi), 7 (om danskernes kulturelle regelsæt vedrørende balance og mådehold, tolerance og despekt for regeltyranni, herunder vort nysproglige dilemma »De« – »du«), 8 (om dansk *hygge* og evne til at celebrere hvad som helst) og 9 (om velfærd og social ansvarlighed). Borish bevæger sig rundt i den danske atmosfære som en professionel opdagelsesrejsende, der på undrende og intelligent måde nedtager og tolker reaktioner for at finde deres mønstre – typisk ting, ingen indfødt dansker er sig bevidst eller opdager. Det er konstant fascinerende, en virkelig øjenåbner for enhver, der interesserer sig for vor moderne nationalkarakter.

Borish's største problem i bogen synes at have været, at han selv er blevet mere og mere dansk, jo mere han har fordybet sig i emnet, og derved måske har fået sløvet sin kritiske sans. Hans kapitel 10 om Danmarks og danskhedens skyggesider (Janteloven, den usynlige fattigdom, truslen mod velfærden fra Thatchers privatiserende England og fra massekulturen i de økonomisk og militært stærke magter Tyskland og USA) henter hovedparten af materialet i danskernes egen kritik af deres land. Borish gengiver loyalt indvendingerne, men ud fra en viden om, at hvad de godmodige danskere ser som store problemer i deres samfund, i internationalt lys næsten ikke er til at øjne. Som en anden amerikansk universitetsprofessor engang sagde til mig efter en rundvisning i socialt belastede bydele i København: »What you see as social problems in Copenhagen, in most other countries would be the solution«.

Bogens afsluttende kapitler 11-12 (om Borish's ophold på førnævnte højskoler og hans overvejelser over højskolens fremtid) er nok mest til eftertanke for højskolernes egne folk.

Endnu dybere end amerikaneren trænger Jens Peter Ægidius, tidligere stipendiat og lektor ved Odense Universitet og dansk lærer ved universitetet i Kiel, ind i den sære danske højskoleverden – i en mere traditionelt udformet historisk-akademisk studie. Det drejer sig om at følge et bestemt spor inden for den grundtvigske højskole: anvendelsen af den nordiske mytologi som et eksistentielt symbolsprog, et »Sindbilled-Sprog«, således som Grundtvig især foreslog det i *Nordens Mythologi*, 1832. Om perioden op til 1910 handlede Ægidius' bog *Bragesnak*, 1985, og nu har han sluttet fremstillingen med *Bragesnak 2*, 1992, som fører emnet helt ajour.

Det ældste bind beskrev indførende på lidt over 100 sider i koncentreret form Grundtvigs egen mytologiske udvikling, med støtte i nyere og nyeste forskning, mens resten af pladsen optoges af et portræt af de ældste højskoleers førstegeneration af »store« myte-genfortællere: L. C. Müller, Christian Flor og Ludvig Schrøder. Af flere grunde ebbede den mytologiske bølge ud i løbet af 1880'erne, skønt den aldrig helt lagde sig. Navnlig betød nordmanden S. Bugges filologiske omdateringer af eeddigtene, frem for alt Vølvens Spådom, en hindring for videre-

førelsen af Grundtvigs på én gang videnskabelige og eksistentielle myteudlægninger – selv om Ægidius påviser, at afbrydelsen ikke var så brat eller absolut som hævdet og troet.

Andet bind af *Bragesnak* begynder med en konstatering af, at omkring 1910 er nordisk mytologi som livstolkning stort set død på de grundtvigske folkehøjskoler og erstattet af dansk historie, danske folkeviser eller moderne digtning. Ægidius behandler derpå de mænd – for højskole»mytologerne« var udelukkende af hankøn! – som gav mytologien en renaissance. Hovedskikkelsen er ubestridt Aage Møller (1885-1978), der grundlagde Rønshoved i 1921 og ledede skolen til 1941; her forkyndte han nordisk-mytologisk fra 1924 og markerede sig kraftigt i året 1926 med mytologiske overvejelser i *Højskolebladet*. Ved med fast hånd at sætte »Livet« og »Folkeanden« over videnskaben kom Møller ud over Schrøders betænkeligheder og fastlagde én og kun én rigtig profetisk tolkning af myterne – for resten modsat Grundtvig, som gerne fremsatte forskellige tolkningsforslag. Troen og dens forkyndelse var det centrale for Aage Møller (der allerede i 1925 blev frimenighedspræst), i åben opposition til de højskolelærere, der gik ind i en egentlig oplysningsgerning med Grundtvigs levende vekselvirkning som pædagogisk ideal. Ægidius vurderer, at Møller – bl.a. gennem sin senere indsats i modstandsbevægelsen – var en sand idealist, som i kampen for folkeånden »flammede højt og gravede dybt« (s. 114). Men han viser også, hvorledes Møllers stejle kompromisløshed skadede ham i det praktiske liv, så han til slut måtte gå fra sin skole. Sin håndbog *Nordiske myter*, 1947, byggede Møller på Grundtvigs 1832-mytologi »næsten som en fundamentalist på sin Bibel«, siger Ægidius (s. 118). Myterne var for ham åbenbaring, hvor de for Grundtvig var poesi, så Møller var »adskillige streger mere grundtvigsk end Grundtvig selv, og ikke fri for ind imellem at blive dogmatisk« (s. 121). Konklusionen er den lidt overraskende, at Møllers strenge vægt på sine egne og sine elevs forpligtelser over for stoffet egentlig gav Rønshoved »et *kierkegaardsk* præg« (s. 133).

Videre skildrer Ægidius nogle af Møllers medarbejdere og elever. Folke Trier Hansen (1900-1979), hvis mytologiske foredrag blev forevigtet på en video-optagelse fra Odense Universitet kort før hans død, betonedede i sine mytefremstillinger det etiske, nødvendigheden af at vælge – siger Ægidius atter overraskende – »i næsten *kierkegaardsk* forstand« (s. 168). Gustaf Bengtsson (1916-1982) viste ved Lollands Højskole lydighed mod den gudgivne folkeånd i myterne og sammenlignede den moderne mytetolkning med en jazz jam session: den består af det levende ords inspirerede improvisationer over de givne grundtemaer (s. 187, jf. det aftrykte brev bagi s. 236). Mindre »mytologer« som Sune Andresen, Poul Engberg, Poul Grøsbøll og Thorvald Ovesen når også at komme med. Til sidst spår Ægidius forsigtigt om en genkomst af den mytologiske livstolkning, bl.a. med henvisning til debatten om Villy Sørensens genfortælling af Ragnarok i 1982 (bogen er anmeldt i *Danske Studier* 1984).

Jens Peter Ægidius har i sine to bind samlet et stof af umiskendelig dansk art. Det er hans fortjeneste at have kortlagt, men – siger han selv – naturligtvis langt fra i alle detaljer, »en ganske selvbevidst, åndskraftig, varieret og ikke ubetydelig retning i det samlede danske højskolebillede og dermed i den folkelige oplysnings- og åndsvirksomhed i perioden« (s. 210). Han undersøger traditionens bærere, deres kilder, indbyrdes forhold, redskaber, praksis, baggrund, men afstår

bevidst fra at inddrage virkningerne af deres indsats hos modtagerne. Det kan give hans lobindsværk et vist præg af inderkreds og indforståethed, svarende til det, Ægidius stilfærdigt anholder hos Aage Møller: vi kommer dårligt uden for højskolemiljøet og dets sprogbrug (s. 115). Det synes således karakteristisk, at de højskolekoryfæer, Ægidius nævner, alle har haft deres »vækkelse« (fx Bengtsson s. 170), en krise og et gennembrud efter det Grundtvigske skema og beskrevet i Grundtvigsk sprog. Taler man i dag om »Folket« og »Folkeanden«, har man allerede signaleret et tilhørsforhold; moderne sprogbrug foretrækker ordet »befolkning« som udtryk for den mængde, der netop ikke mere tænker, føler eller handler som et kollektiv. Og at forfattere som Johs. V. Jensen har tolket mytologien efter udviklingslæren og opfindelsernes historie, at Karl Larsen op til 1. verdenskrig ville forny nordisk kraft ved at henvise til moderne japansk (og tysk) militærånd, og at Martin A. Hansen lige efter 2. verdenskrig nytolkede mytologien i *Orm og tyr*, 1952, er ikke inden for synsfeltet. For nu slet ikke at tale om, at det nordisk-mytilogiske faktisk aldrig blev noget almindeligt nationalt billedsprog.

Af de resultater, som henviser til verden uden for højskolen, kan fremhæves fire. »Mytologerne« var både moralsk og fysisk deltagere i modstandsbevægelsen, med den henrettede lærer fra Støvring Højskole, frihedskæmperen Christian Ulrik Hansen som eksempel – ligesom de siden går i spidsen for højskolernes modstand imod EF (derimod var Bengtsson tilhænger af NATO og USAs hegemoni). »Mytologerne« manglede i deres tolkninger – helt modsat Grundtvig!! – en kvindeopfattelse eller kan kategoriseres som ligefrem kvindcundertrykkende. »Mytologerne« har frem til og med Aage Møllers hundredårsdag i 1985, bortset fra den traditionelle fællessang, lidt under et uforløst forhold mellem det kropslige og det åndelige, også der hvor gymnastik og (beskedne) kultiske handlinger dyrkedes. Og »mytologerne« var endelig så ukendte uden for deres eget miljø, at Villy Sørensen i 1982 åbenbart ikke kendte deres tolkninger og ærligt var overrasket over deres dybt alvorlige protester imod hans Løke-filosofi.

Ægidius absolverer sit emne med stille kærlighed, bl.a. holder han med højskolefolkene imod Villy Sørensens humanistisk mytetydende opus, hvis »sejrs-gang« i offentligheden han netop hænger ud i gåseøjne (s. 216). Han er grundig, samvittighedsfuld til det omstændelige, sobert afvæjende. Hjælpsomme klummetitler hele vejen igennem letter orienteringen i bindet. Nogle unødvendige, næsten ordrette gentagelser (s. 66-67 = 76-77; s. 73 = 78) må skyldes computer-redaktion. Bogen er ellers så godt som uden tryk- eller sprogfejl – dog bemærkes »Hall« (Koch) (s. 205), og der må mangle mindst én linje ved overgangen fra s. 159 til 160. Et par irritationsmomenter skal strejfses. Ægidius har den uvane at koste med læseren uden at sige hvorhen i vendinger som »Men derom mere senere« (s. 38, 40, 43, 44, 59, 70, 73, 82, 117, 129, 135, 153 og 156); han burde i ombrudt korrektur have indsat de relevante sidetal. Forkortelser af hyppigt omtalte personer dukker sporadisk op, undertiden – tilfældigt? – på samme side som fuldt navn – mest distraherende er VS for Villy Sørensen! Endelig er det en skam, at bind 2s illustrationer er grumsede og uklare, også sammenlignet med bind 1s.

De helt store åndedrag må læseren tage med Thorkild Kjærgaard, inspektør ved Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, der i 1991 erhvervede den filosofiske doktorgrad på afhandlingen *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*. Man skal til Grundtvigs verdenskrøniker og håndbøger i

verdenshistorie fra romantikken og Georg Brandes' hovedstrømningsbind i Det moderne Gjennembrud for at finde noget lignende – dog med den forskel, at Kjærsgaard sammenfører langt basalere dele af historien end disse forgængere og tæt og præcist dokumenterer, hvor han har sin viden fra. Det er svimlende modigt af ham at overskue hele tre århundreders makroøkonomi og lige så modigt af Københavns Universitet at antage hans syntese som disputats. Kjærsgaard er en historiker, som har sagt: nu bort med alskens politik, og er gået ud i naturen. Den spadseretur kommer der forbløffende resultater og provokerende påstande ud af.

Kjærsgaard indleder sin første del med en fredelig beskrivelse af det danske nationalandskab med Oehlenschlägers brede bøge og med kløver og græs op over kvægets knæ og gør opmærksom på, at dette ikke er meget ældre end 1800. Derpå opridses han den store og faretruende økologiske krise, som på grund af befolkningstilvækst ramte Danmark i løbet af det 17. og 18. århundrede. Anden del handler om, at krisen kun blev afværget ved en langvarig grøn revolution, da godsejerne indførte nye planteafgrøder (domesticeret kløver især), mergling, afvanding og skovpleje. En energi- og råstofrevolution indtraf samtidig med importen af stenkul og allerede forarbejdet – altså ikke-energikrævende – jern til erstatning af henholdsvis bølgebrændsel og træ (til bygninger såvel som redskaber). Tredie del beskriver følgerne af disse revolutioner. »Det nye Danmark«, med et ændret landskabeligt udseende på øerne, en forøget arbejdsdag, som ændrede den sociale struktur, et sygdomspanorama ændret fra pest, malaria og kopper til tuberkulose og endelig en magtfordeling forskudt fra adelig decentralisation til enevældig centralisering (der dog på grund af svigtende infrastruktur og kommunikation først endeligt gennemførtes af den københavnske embedsstand omkring 1800). Fjerde del analyserer drivkræfterne i den grønne revolution med lavest prioritering af 1780'ernes landboreformer (som sene følgefænomener) og dermed også kassation af de historikere, som har opfattet dem som et afgørende skel. Ja, Kjærsgaard mener, at uden disse reformer kunne landbrugets vækst »formentlig« have været større (s. 222). Femte (ultrakorte) del, »Arven«, søger at trække linjer fra udviklingen ud i vor nærmeste fremtid – uden optimisme, for Kjærsgaard mener ikke, at nok så fine modeller kunne have forudset den lange kæde af begivenheder, han har registreret: »Kaos, ikke plan var nøgleordet for den samfundsmæssige udvikling mellem 1500 og 1800« (s. 227).

Bogen er praktisk organiseret i korte afsnit og overalt formuleret, så den almindelige læser kan være med. Den er udstyret med en del samtidige illustrationer, som man nu pludselig kan se med andre øjne på, og krydres af mange nyttige små ekskursioner om landbrugs- og sygdomshistorie. Det topes i en hel reddegørelse for kløverens historie (s. 67-85 med bilag s. 269-339), skrevet for at afhjælpe manglen på fyldestgørende forskning.

I summarisk referat lyder det hele måske primitivt, men Kjærsgaard har bestemt ikke gjort sig det let ved at nøjes med luftige teser – tværtimod angiver notetal i næsten hvert eneste afsnit forskning i kilder og/eller læsning af tidligere forskning. Han gør sig umage for at formulere sig skarpt over for forgængere og kolleger og skal nok blive opfattet både som en principiel Rasmus Modsat og som en polyhistor uden tilstrækkelig dækning i specialdisciplinerne. Slagsmålet om det sidste indledtes ved disputatshandlingen i december 1991 og fortsætter i specialtidsskrifterne.

Hvorledes hører bogen med i ovenstående gruppe? Den kan først og fremmest fungere som håndbog for ånds-, sprog-, litteratur- og kunsthistorikerne ved at minde dem om, at menneskene ikke lever af ånd alene. Der er mange spændende perspektiver i Kjærgaards kombinationer af forskningsinformationer. Vi kommer meget bogstaveligt tæt på det elementære – forfatteren er vestjysk bondesøn! Karakteristisk er ræsonnementet om, hvorledes latrinen fra København, ca. 500 kg. pr. indbygger pr. år, kommer til at skævdde Danmark, da flere og flere embedsmænd med familier blev konsumenter i hovedstaden, til glæde for Amager, Gentofte og Valby, men til skade for leverandører fra ager- og havebrug andetsteds i kongeriget: »Næppe nogen havde ønsket eller forudset, at skabelsen af en skattefinansieret embedsstand i København ville bidrage til en opkoncentrering af landets disponible ressourcer af plantetilgængeligt kvælstof på Amager og det østlige hjørne af Sjælland på bekostning af resten af landet. Dog skete det« (s. 63-64).

I forbindelse med træmangel efter den såkaldt lille istid, da man omlagde boligvanerne fra blokhuse (op til omkring 1500) over bindingsværk med stråtag til grundmurede stenhuse og flyttede opvarmningen fra åbne ildsteder til avancerede kakklovene, hedder det fx: »Det attende århundrede har mange ansigter. Et af dem er, at det var århundredet, hvor det danske folk lærte at fryse« (s. 94, med belæg fra Dorothea Biehl). Og hvem har husket under gennemgang af højromantikken at understrege faglitteraturens talrige dystre spådomme om, at Danmark ville fryse ihjel på sin snart helt ufrugtbare jord – en uglesang, som ganske forsummer i 1820'erne, da jern- og kulimport uventet og heldigt har reddet billedet (s. 121)? Det nye velgødede og velmægtede østdanske nationallandskab bliver biotop også for kalksøgende ukrudt som løvfod, og med sig trækker floraen nye småfugle, mange bier og sommerfugle, mens bondelandets idylliserende gennemdyrkning jager de sidste store vilddyr på flugt for altid. Kort sagt: det 19. århundredes digtere fra Ochenschiläger til Drachmann og Claussen får deres poetiske råstof til naturlyrik udleveret (s. 126-132). Yderligere paradoksalt er det, at den klippede og symmetrisk anlagte barokhave som tegn på total kontrol over naturen nær menneskets boliger afløses af den illuderende engelske følsomme landskabshave, der i realiteten bliver et sidste reservat for det gamle »naturlige« bondeland med bugtede vandløb, småsøer, enge og enligt stående kæmpetræer. Det skete altså, netop da agerlandet udenfor med gærder blev til tavlede flader under tættere kontrol, end nogen barokarkitekt kunne have drømt om.

Fra forandring af landskabet til en ny national identitet går vejen, da cnevældens embedsstand får ophævet stavnsbåndet. Ganske vist finder Kjærgaard ikke, at reformen betyder noget videre for de unge bondesønners dagligdag, men det vigtige er, at kontrollen over deres bevægelser fjernes fra den lokale instans og lægges over på staten, »nationen«: det gjorde bønderne fra undersætter i de mange små provinsielle adelsrepublikker til danskere i ét fælles rige (s. 202).

Bogen vender op og ned på megen etableret viden. Den grønne revolutions mere intensive landbrug, uden årstidsbestemte pauser, krævede længere arbejdsdage (s. 139), og tvang samtidig de adelige godsbesiddere til at opgive deres repræsentative livsform og blive professionelle landmænd (s. 210). De ændrede boligvaner generede rotternes vækst, så pesten efterhånden tog af og til sidst helt udeblev, og det styrkede kvæghold generede malariabacillen, fordi de danske malariabærende myg foretrak at stikke kvæg for mennesker, men i kvægets blod

kunne bacillen ikke overleve. Disse sygdommes aftagen er en del af baggrunden for Holbergs deisme, Voltaires kritiske lyssyn i rokokoen og de generelt tættere følelsesmæssige bånd mellem ægtefæller og mellem forældre og børn i sentimentalismens tid efter 1750. Modsat vinder tuberkulosen frem og bliver det 19. århundredes store dræber, hvad der vænnede folk til, at unge mennesker døde, og fremkaldte en elegisk stemning og senere vækkelsesbevægelser inden for religionen. Kjærsgaard tilbyder således, dog uden at ville have monopol, nye forklaringer på velkendte fænomener.

Makropolitisk (for nu at efterligne hans sprogbrug) mener Kjærsgaard, at det gamle kron- og godsejerdrevne fælleslandbrugs historiske bedrift var at gennemføre den grønne revolution. Det er derfor uretfærdigt, at pseudoskellet ved stavnsbåndets løsning og liberalisternes glæde i historieskrivningen ved den individuelle ejendomsret har tilegnet sig de synlige frugter af den gamle kultur. Dansk landbrugs overraskende ydeevne først i det 19. århundrede er nemlig efter hans mening slet ikke et resultat af reformerne, men af det gamle kollektivbrugs kløverdyrkning, for kløverens kvælstofreserver er just 20 år om at blive opbrugt i jorden: frodigheden er det godsejerdigerede fæstelandbrugs mest storslåede indsats (s. 85). Selvejerne udpinte i egoisme jorden, mens fæsterne med de lave afgifter havde interesse i samarbejde og nænsom produktion, ja, hoveriet fungerede (også) som godsejerledede landbrugskurser! Myten om den stoute danske bonde på sin toft gennem årtusinder er bekvemt skabt af centralmagten for at knække den uafhængige godsejerstand, fastslår Kjærsgaard.

Kjærsgaards sympati for denne vinkel viser sig også i hans afsluttende del, hvor Estrups Højre og arbejderbevægelsen toner frem som en uerklæret alliance med det sigte at komme tilbage til det gamle patriarkalske system før liberalismens erobring af samfundsideologien.

Man fristes til at brodere videre på mønstret: fjenden er altså den moderne individualisme i Europa efter ca. 1750, i Danmark mest udpræget repræsenteret i Søren Kierkegaards filosofi og teologi, der da også danner baggrunden for Det moderne Gjennembrud (som påvist af Thure Stenström i hans litteraturhistoriske disputats *Den ensomme* fra 1961). Man kunne så her hente Borish frem og hævde, at Grundtvigs kollektive historie-, menigheds- og samfundssyn – Danmark som en storfamilie i fortid, nutid og fremtid – var en passende løsning på konflikten. Så langt går Kjærsgaard dog ikke, trods en kort venlig omtale af andelsbevægelsen, men uden forbindelse til noget keredansk er hans konservative revolutionsmodel ikke.

Flemming Lundgreen-Nielsen